

Garlicka, Aleksandra

Rozwój badań nad historią prasy w Polsce (część 1: do 1939 roku)

Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego 1, 7-48

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ALEKSANDRA GARLICKA

ROZWÓJ BADAŃ NAD HISTORIĄ PRASY W POLSCE *

(CZĘŚĆ 1: DO 1939 ROKU)

Przedmiotem artykułu jest przegląd prac poświęconych dziejom prasy, jakie ukazały się w Polsce od początku XIX wieku aż po lata ostatnie. Cel artykułu jest dwojaki: dokonanie przeglądu rozwoju badań nad dziejami prasy w Polsce oraz przedstawienie obecnego stanu opracowań. Artykuł omawia drukowane opracowania historyczne poświęcone wyłącznie dziejom prasy, opublikowane w postaci książek i w czasopiśmie naukowych.

Gazeta jest zjawiskiem złożonym. Posiada ogromne możliwości w zakresie organizowania opinii publicznej. Bierze czynny udział w tworzeniu kultury, a równocześnie jest ważnym ośrodkiem przekazywania jej szerokim warstwom społecznym. Stanowi doniosły czynnik w dziedzinie popularyzacji osiągnięć naukowych. Jest wytworem pracy ludzi różnych zawodów. Jest wreszcie towarem. Prasa jako zjawisko była i jest domeną zainteresowań ludzi reprezentujących najrozmaitsze dziedziny naukowe i zawodowe, a przede wszystkim dziennikarzy i wydawców, działaczy społecznych i socjologów, pisarzy i historyków literatury, historyków dziejów politycznych, prawników i ekonomistów.

Na temat prasy powstała obszerna literatura poświęcona jej różnorodnym aspektom.

Artykuł niniejszy nie obejmuje całości tej literatury. Przedmiotem naszych rozważań będą wyłącznie prace omawiające dzieje czasopiśmiennictwa z historycznego punktu widzenia. Nie zajmujemy się tu licznymi pracami o aspekcie aktualnym, będącymi odbiciem potrzeb dziennikarskich i stosunków prasowych w danym okresie historycznym,

* Za uwagi i pomoc przy opracowaniu niniejszego artykułu składam podziękowanie prof. J. Skrzypkowi oraz zespołowi Pracowni Historii Czasopiśmiennictwa.

ani również prace i polemiki dotyczące zawodu dziennikarskiego, jego organizacji, stowarzyszeń i szkolnictwa nie są przedmiotem artykułu.

Nie pretendują do miana opracowań liczne wydawnictwa jubileuszowe, artykuły rocznicowe i wspomnieniowe. Badacz zagadnień historyczno-prasowych nie może jednak tych prac pominąć. Materiały te wraz z bogatą literaturą pamiętnikarską stanowią, niekiedy cenne, źródło do poznania dziejów prasy.

Badania historii prasy w Polsce sięgają XVIII wieku.

W 1794 roku „Pismo Periodyczne Korrespondenta“ zamieściło krótki anonimowy artykuł pt. *Co są pisma periodyczne? Jakie były początki i zamiar onych?* omawiający ogólnie początki prasy w XVII wieku¹. Jako pierwsze pismo wymienia „Gazetę Literacką“ („Journal Littéraire“ — ?) ukazującą się we Francji w 1665 r. Autor artykułu stwierdził też istnienie czasopism polskich, jednak bez podania jakichkolwiek tytułów.

W 1814 roku ukazała się drukiem pierwsza rozumowana bibliografia dzieł polskich, dwutomowa *Historia literatury polskiej, wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* Feliksa Bentkowskiego². Jest to w pewnym sensie praca zbiorowa powstała przy wydatnym udziale szeregu uczonych: Lindego, obydwu braci Bandtkie, Lelewela, Ambrożego Grabowskiego i innych³. Główny autor, bibliograf i historyk, członek wielu krajowych towarzystw naukowych, profesor historii powszechnej na Uniwersytecie Warszawskim (od 1817 roku) i redaktor „Pamiętnika Warszawskiego“ (1814—1821), doceniał rolę piśmiennictwa periodycznego. W I rozdziale swej pracy zatytułowanym: *Srodki ułatwiające wzrost nauk i ogólną oświatę* Bentkowski zamieścił obszerną, jak na pierwsze tego rodzaju wydawnictwo, charakterystykę prasy polskiej drugiej połowy XVIII i pierwszego dziesiątka lat XIX wieku. Pisma periodyczne podzielono na dwa gatunki: rzeczowe i krytyczne. Pierwsze „zamieszczają uwagi i spostrzeżenia w materiałach rozmaitych; ta mieszanina różnorodna, niewielką rozciągłością mniej nawykłego czytelnika nieod-

¹ *Co są pisma periodyczne? Jakie były początki i zamiar onych?*, „Pismo Periodyczne Korrespondenta“, 1794, nr 2 z dn. 8 I, s. 42—44.

Jakby uzupełnieniem tego artykułu, posiadającym nieco dokładniejsze dane, był fragment umieszczony w dziale: Literatura, bez osobnego tytułu, „Pismo Periodyczne Korrespondenta“, 1794, nr 19 z 8 III, s. 401—402.

Informację o tych artykułach zawdzięczam dr Jerzemu Łojkowi.

² F. Bentkowski: *Historia literatury polskiej, wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. 1—2, Warszawa—Wilno 1914. Czasopisma omówiono w tomie 1, części I, rozdz. 1, § 9, s. 125—133.

³ S. P. Kaczorowski: *Feliks Bentkowski*, artykuł w *Słowniku biograficznym*, t. 1, zeszyt 5, s. 441.

strasząca, służy ku nauce i do nasycenia ciekawości“⁴, drugie „obejmują sam tylko rozbiór i zdanie o pismach nowo spod prasy wychodzących“⁵. Za pierwsze pismo periodyczne w języku polskim uważa Bentkowski „Monitora“ Bohomolca z 1764 roku. W kolejności chronologicznej wymienił kilkanaście czasopism, podał ich zwięzły opis i nazwiska redaktorów. Wykaz ten, jak i cała praca, ma sporo opuszczeń. Zabrakło tu np. „Gazety Warszawskiej“ i „Gazety Narodowej i Obcej“.

Pracę Bentkowskiego uzupełnił Adam Tomasz Chłędowski, bibliograf i wydawca, wykładowca bibliografii na Uniwersytecie Warszawskim i późniejszy redaktor wielu pism warszawskich („Gazety Literackiej“, „Monitora Warszawskiego“, „Dziennika Powszechnego Krajowego“); współpracownik ministra St. Grabowskiego i dyrektora wychowania Szaniawskiego zamieścił w pierwszym zredagowanym przez siebie piśmie „Pamiętniku Lwowskim“ z 1816 roku krótki szkic: *O literaturze periodycznej w języku polskim*⁶. Szkic swój traktował autor jako uzupełnienie *Historii literatury* Bentkowskiego i poświęcił go głównie czasopismom, które Bentkowski pomiął. Spotykamy tu hipotezę, nie popartą nigdzie w późniejszej literaturze, o przywiezieniu przez Wenecjan wynalazku prasy periodycznej z Chin w czasie ich wypraw handlowych. Omówił szerzej nowiny wojenne, a „Doniesienia Wojenne“, ukazujące się jego zdaniem permanentnie przez kilka tygodni za czasów Władysława IV, skłonny był uważać za pierwsze pismo periodyczne. Brak tu natomiast wzmianki o „Merkuriuszu“ z 1661 r. Stosunkowo szerzej omówił pisma pijarskie Naumańskiego. Wśród literatury periodycznej okresu stanisławowskiego wymienił m.in. „Wiadomości Warszawskie“ ks. Łuskińy z 1769 r. Pomiął jednak, śladem swego poprzednika, dwa największe dzienniki polityczne drugiej połowy XVIII stulecia: „Gazetę Warszawską“ i „Gazetę Narodową i Obcą“. Praca Chłędowskiego ma charakter bibliograficzno-opisowy, zawiera jednak pewne uogólnienia. Autor kreśli niekiedy profil polityczny omawianych czasopism, podaje zarys treści, zastanawia się nad rolą, jaką odegrały, rozważa przyczyny ich popularności czy upadku. Szkic Chłędowskiego można zatem uważać za pierwsze poważniejsze samodzielne studium w literaturze polskiej poświęcone wyłącznie prasie periodycznej.

⁴ F. Bentkowski: *Historia literatury...*, t. 1, s. 125.

⁵ Tamże; terminem „pisma“ określa autor wszelkie pozycje drukowane.

⁶ A. T. Chłędowski: *O początkowych pismach periodycznych w języku polskim*, „Pamiętnik Lwowski“, t. 1, 1816, s. 121—133. Na łamach „Pamiętnika Lwowskiego“ publikował Chłędowski wykazy dzieł opuszczonych przez Bentkowskiego, które wydał później w osobnej odblacie: *Spis dzieł opuszczonych lub źle oznaczonych w „Historii literatury polskiej“ Feliksa Bentkowskiego*, Lwów 1818, ss. 176. Odbliska ta nie zawiera jednak w/w szkicu o czasopismach.

W rok później historyk, profesor Uniwersytetu Krakowskiego, autor dwutomowej pracy o dziejach Królestwa Polskiego⁷, Jerzy Samuel Bandtkie wygłosił na posiedzeniu Towarzystwa Naukowego Krakowskiego informację o gazetach polskich, opublikowaną następnie w „Roczniku“ tegoż Towarzystwa⁸. Bandtkie pierwszy zwrócił uwagę na istnienie w polskiej literaturze periodycznej „Merkuriusza Polskiego“, a praca jego stanowi opis formalny poszczególnych numerów pisma Górczyna. Bandtkie zajął się także genezą prasy polskiej, upatrując ją w „Nowinach“ ukazujących się sporadycznie przed „Merkuriuszem“.

Prace wspomnianych autorów wzbudziły niewątpliwe zainteresowanie dziejami czasopiśmiennictwa. Dowodem tego liczne wzmianki i drobne artykuły, które odtąd systematycznie zaczęły się ukazywać na łamach periodyków tzw. „literackich“. Przeważały przeglądy czasopism aktualnie wychodzących krajowych i zagranicznych, opatrzone mniej lub bardziej obszernym wstępem historycznym⁹. Drobne kilkustronicowe artykuły o charakterze bibliograficzno-przyczynkarskim nie posiadają szczególnej wartości dla dzisiejszego badacza, w owych czasach skłaniały zajmujących się dziejami piśmiennictwa do dalszych dokładniejszych poszukiwań¹⁰. Rejestr opisywanych czasopism zwiększał się

⁷ Mowa tu o pracy J. S. Bandtkiego: *Krótkie wyobrażenia dziejów Królestwa Polskiego*, ogłoszonej w 1810 roku. Praca ta rozszerzona i uzupełniona do czekała się jeszcze dwóch wydań, ale w żadnym z nich, jak również w trzypiętomowej *Historii drukarni w Królestwie Polskim i W. Księstwie Litewskim*, Bandtkie nie zajmuje się poważnie dziejami prasy.

⁸ J. S. Bandtkie: *Wiadomość krótka o gazetach polskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim połączonego 1819 r.“, t. 4, s. 205—224.

⁹ Tego rodzaju przyczynki znajdujemy dość często na łamach „Gazety Literackiej“, wydawanej w Warszawie w latach 1821—1822 przez Adama Tomasza Chłędowskiego. Między innymi ukazały się tu: *Rzut oka na pisma periodyczne i o ich potrzebie na Wołyniu*, „Gazeta Literacka“, rok 1821, nr 15 i 16, a także przyczynek do dziejów „Merkuriusza“: *Wiadomość o pracach J. M. Górczyna w roczniku z 1822 roku pióra P. W. Zaorskiego*.

¹⁰ Oprócz wymienionych w przypisie 9 są to następujące artykuły: M. Podczaszyńskiego: *O pismach periodycznych wychodzących w Kurlandii, Inflantach i Estonii*, „Dziennik Warszawski“, t. 4, 1826, s. 95—106; K. Majeranańskiego: *Wiadomości historyczno-krytyczne o pismach periodycznych w Polsce od najdawniejszych czasów aż do roku 1826, alfabetycznie zebrane*, „Flora Polska“, t. 5—6, 1826, i t. 8, 1827; M. Zakrzewskiego: *Wiadomości o początku gazet i wywód ich nazwisk, nieco i o gazetach polskich*, „Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich“, zeszyt 2, 1830, s. 146—158; *O początku gazet polskich*, „Światowid“, t. 1, Warszawa 1835, s. 220—221; *O historii literatury periodycznej naukowej w Polsce*, „Tygodnik Literacki“, t. 2, Poznań 1839, s. 212, 221, 227; A. Moszyńskiego: *O pismach periodycznych w Polsce*, „Tygodnik Petersburski“, t. 22, 1840. Oceną ówczesnego czasopiśmiennictwa i jego genezą zajął

proporcjonalnie do upływu czasu, wzbogacając się nie tylko o bieżące tytuły, lecz i o wydawnictwa periodyczne z poprzednich okresów. Artykuły te zawierają krótkie notki bibliograficzne ograniczone często do tytułu i lat ukazywania się pisma, w sporadycznych wypadkach uzupełnione szerszym opisem lub pobieżnym przeglądem treści. Autorzy z reguły nie podawali źródła swych informacji. Dopiero w 1845 r. Tymoteusz Lipiński na łamach „Biblioteki Warszawskiej“ zwracał uwagę na wartość autopsji w badaniach nad dawnymi czasopismami¹¹.

W latach czterdziestych XIX wieku napotykały pierwsze ślady dyskusji dotyczącej miejsca czasopiśmiennictwa polskiego w całokształcie literatury polskiej. Pogląd o podziale czasopism na polityczne, czyli podające wiadomości bieżące, i literackie, do której to grupy zaliczono również periodyki o treści naukowej, zarysował się już w omówionych wyżej artykułach¹². Przeciwstawiał mu się Karol Szajnocha, historyk, literat i publicysta¹³. Podkreślał on jedność „czasopiśmiennictwa politycznego i literackiego“, które określał wspólnym terminem „literatura czasowa“ jako samodzielną gałąź piśmiennictwa. Nieznany autor artykułu pt. *Pogląd na dziennikarstwo w Galicji od roku 1816 do 1848 roku*¹⁴,

się także późniejszy redaktor i wydawca „Ojczyzny“ Józef Ignacy Kraszewski w studium o *Literaturze periodycznej* („Tygodnik Petersburski“ w 1838 r., nr 73, 76), a następnie przedrukowanym w zbiorze *Studia literackie*, Wilno 1842, s. 217—234. „Biblioteka Warszawska“ z 1844 r. na s. 220—221 przyniosła art. W. Zglińskiego: *Zakłady naukowe, pismo periodyczne i zakłady dobroczynne w Galicji*.

¹¹ T. Lipiński: *O gazetach pisanych w Polsce i niektóre z nich wyjątki*, „Biblioteka Warszawska“, t. 4, 1845, s. 184—196.

¹² M.in. ks. A. Moszyński stwierdzał: „Różne są pism czasowych podziały i barwa różna, ogólnie zaś są one albo naukowej, albo politycznej treści“ (*O pismach periodycznych w Polsce do 1795 r.*, „Tygodnik Petersburski“, 1840, nr 31).

¹³ K. Szajnocha: *Literatura czasowa w Polsce*, Biblioteka Naukowa Zakładu im. Ossolińskich, t. 1, 1848, z. 2, s. 206—236. Pracy tej, zakrojonej prawdopodobnie na szerszą skalę, ukazała się tylko część pierwsza omawiająca czasopiśmiennictwo do końca XVIII w. Według przyjętej przez autora periodyzacji dziejów prasy dwie następne części miały być poświęcone czasopiśmiennictwu od końca XVIII wieku do powstania listopadowego i od powstania listopadowego do czasów mu współczesnych. Innowacją w stosunku do poprzednich prac jest zastosowanie tu po raz pierwszy metody opisowo-porównawczej.

¹⁴ *Pogląd na dziennikarstwo w Galicji od roku 1816 do 1848 roku*, „Dziennik Literacki“, 1853, s. 65, 74, 105, 113. Artykuł jest nie podpisany. Jego autorstwo przypisuje Karol Estreicher Felicjanowi Łobeskiemu, ówczesnemu redaktorowi „Dziennika Literackiego“, jednak bez bliższego uzasadnienia (patrz K. Estreicher: *Tablica pism czasowych, roczników i pism zbiorowych...*, „Dodatek Tygodnika do Gazety Lwowskiej“, 1860, nr 13, i *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 1, s. 239).

Omawiany artykuł ma charakter polemiczny i zawiera dość mgliste uwagi ogólne dotyczące dziennikarstwa. W obszernych przypisach zawarto historię czasopiśmiennictwa galicyjskiego, jego ocenę i rozbiór treści.

polemizując z Bentkowskim i Szajnochą, stwierdzał, że dziennikarstwo jest częścią literatury.

Rok 1860 zapoczątkował cykl artykułów bibliograficznych Karola Estreichera poświęconych zagadnieniom czasopiśmiennictwa. Nr 6 „Dodatku Tygodnika do »Gazety Lwowskiej«“ z tego roku zawiera wykaz przygotowany przez Estreichera pt. *Ruch książkowy i dziennikarski w Galicji i w innych prowincjach Polski przed rokiem 1849*, a numery 9—13 *Tablicę pism czasowych, roczników i pism zbiorowych*, jakie ukazały się w kraju i na emigracji do 1859 r. włącznie, ułożoną alfabetycznie według miejscowości w ramach poszczególnych zaborów i państw¹⁵.

W roku 1861 na łamach „Biblioteki Warszawskiej“ ukazał się artykuł tegoż autora o dziennikarstwie w Galicji i w Krakowie do 1860 roku¹⁶. Podobnie jak w powyższych wykazach Estreicher znacznie rozszerzył pojęcie informacji bibliograficznej, wprowadzając oprócz opisu formalnego charakterystykę pisma i jego treści¹⁷. W dziedzinę badania przeszłości prasy wniósł nowe elementy poznawcze. Znajdujemy tu po raz pierwszy omówienie dotychczasowej literatury przedmiotu¹⁸. Estreicher zwrócił uwagę na znaczenie badania przeszłości prasy poszczególnych regionów. Omówił pisma na tle ogólnych prądów wydawniczych panujących w danej epoce, zajął się finansową stroną wydawnictw („Gazeta Krakowska“ Jana Maya). Wymienił także tytuły pism żydowskich i niemieckich ukazujących się na ziemiach polskich. Podał zestawienia ilościowe czasopism dla poszczególnych miast, wprowadzając

¹⁵ K. Estreicher: *Ruch książkowy i dziennikarski w Galicji i w innych prowincjach Polski przed rokiem 1849*, „Dodatek Tygodnika do »Gazety Lwowskiej«“, 1860, nr 6. Tamże: *Tablica pism czasowych, roczników i pism zbiorowych...*, nry 9—13.

W zakończeniu tego wykazu pism periodycznych autor podał źródła, które wykorzystał w opracowaniu. Zamieścił także tabelę statystyczną obejmującą produkcję czasopiśmienniczą od 1859 roku włącznie. Wysnuł z niej następujący wniosek: „Więc pół tysiąca pism periodycznych liczymy w całej naszej literaturze. Nie jest to wiele, jeżelibyśmy równać się chcieli z Zachodem. W Anglii w roku 1840 było ich 372, w r. 1850 — 443, w r. 1860 było 1041, z tych w Irlandii i Szkocji wychodziło 266, w Walii 25, a we właściwej Anglii 734“.

¹⁶ K. Estreicher: *Dziennikarstwo w Galicji i w Krakowie do roku 1860*, „Biblioteka Warszawska“, t. 3, 1861, s. 156—176, 408—428, 666—686.

¹⁷ Tamże, s. 686: „W obrazie ruchu dziennikarskiego szło mi głównie o niepominięcie pism i neuronienie cech, jakie znamionowały każde pismo; szło też bardzo przeważnie o to, aby nieznanym piśmiennictwa w Galicji, a niewielu jest, co je znają, podać wskazówkę, czego w którym piśmie spodziewać się mają“.

¹⁸ M.in. Estreicher podaje informacje o pracy dotyczącej czasopism w Polsce przygotowanej przez Hipolita Skimborowicza przed 1846 r. Praca ta zdaniem autora gdzieś przepadła. Estreicher: *Dziennikarstwo w Galicji...*, s. 156. Praca Skimborowicza nie jest znana w literaturze.

tym samym do badań nad prasą metodę statystyczną, tak popularną później w pracach Czarnowskiego i jego następców.

Równoległe z pracą Estreichera ukazał się zeszyt *Encyklopedii powszechnej* Orgelbrandta, zawierający artykuł ówczesnego urzędnika cenzury warszawskiej Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego, w którym autor dał bibliograficzny zarys dziejów krajowego piśmiennictwa periodycznego¹⁹. O czasopiśmie polskich pisał ponownie Estreicher w *Bibliografii polskiej XIX stulecia*²⁰, a informacje jego uzupełnił Franciszek Salezy Dmochowski, publicysta i wydawca, w artykule: *O wydawnictwie warszawskim od początku bieżącego stulecia do roku 1840*, w którym wiele miejsca poświęcił prasie literackiej²¹.

W ten sposób w połowie XIX wieku ukształtowany został, bardzo jeszcze niekompletny, obraz dziejów czasopiśmiennictwa polskiego. Na uwagę zasługuje fakt, że pierwsze prace o prasie pojawiają się niemal równoległe z pierwszymi opracowaniami dziejów politycznych i dziejów literatury. Prace te mające początkowo charakter zbieracki z czasem przechodzą w coraz doskonalsze opracowania bibliograficzne, czego ostatecznym osiągnięciem jeszcze w XIX wieku stała się *Bibliografia polska* Karola Estreichera, której tom 1 zawiera zestawienie czasopism²². Estreicherowi zawdzięczamy również pierwsze prace bibliograficzne z zakresu zawartości czasopism: „Tygodnika Ilustrowanego”²³ i „Biblioteki Warszawskiej”²⁴.

Połowa XIX wieku jest okresem intensywnych badań nad przeszłością prasy w kilku krajach Europy. W Niemczech Robert Prutz wydał w tym czasie *Historię dziennikarstwa niemieckiego*²⁵. We Francji

¹⁹ F. M. Sobieszczański: *Czasopisma polskie, Encyklopedia powszechna* Orgelbrandta, t. 6, Warszawa 1861, s. 304—353.

²⁰ *Bibliografia polska XIX stulecia*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1862, s. 324—348, s. 507—550. Zdzisław Libera (Franciszek Salezy Dmochowski — Wspomnienia, 1959, przyp. na s. 365) przypisuje autorstwo artykułu Karolowi Estreicherowi.

²¹ F. S. Dmochowski: *O wydawnictwie warszawskim od początku bieżącego stulecia do r. 1840*, „Przegląd Europejski”, t. 3, 1863, s. 692—705; przedruk w *Wspomnieniach*, Warszawa 1959, s. 277—290, przypisy Z. Libery, s. 365—367.

²² K. Estreicher: *Bibliografia polska*, cz. I, *Stulecie XIX*, tom 1 (A—F), Kraków 1872, *Czasopisma* na s. 240—266, i t. 6 (A—O), *Dopełnienie*, Kraków 1881, *Czasopisma* na s. 134—141.

²³ Tenże: *Zestawienie przedmiotów i autorów w 32 tomach „Tygodnika Ilustrowanego” z lat 1859—1875*, Warszawa 1877, ss. 276.

²⁴ Tenże: *Zestawienie przedmiotów i autorów w 136 tomach „Biblioteki Warszawskiej” z lat 1841—1874*, Kraków 1875, oraz tegoż: *Systematyczne zestawienie przedmiotów zawartych w „Bibliotece Warszawskiej” za rok 1875—1890*, Warszawa 1891.

²⁵ R. Prutz: *Geschichte des deutschen Journalismus zum ersten Male* tus

Eugène Hâtin wydał kilka prac poświęconych historii dziennikarstwa i bibliografię historyczno-krytyczną francuskiej prasy periodycznej²⁶. W Rosji wyszła praca Piekarskiego poświęcona stosunkom w dziennikarstwie rosyjskim w latach 1755—1764, a w końcu wieku zaczęła wychodzić trzytomowa bibliografia rosyjskiej prasy periodycznej obejmująca okres lat 1703—1900²⁷.

Zainteresowanie przeszłością prasy w Polsce nie było zatem zjawiskiem odosobnionym. Bibliograficzne opracowania polskie nie dorównywały jednak wspomnianym wyżej pracom autorów obcych dążących do przedstawienia całokształtu zagadnień prasowych, dających niejednokrotnie pełną syntezę czasopiśmiennictwa (Hâtin)²⁸.

Pogląd, czy dzieje prasy literackiej i informacyjnej traktować należy wspólnie, czy rozłącznie, nabrał w Polsce w drugiej połowie XIX wieku praktycznego znaczenia.

Prasa literacka, utwory literackie drukowane w gazetach codziennych lub tygodniowych stały się domeną zainteresowań historyków literatury. Takie stanowisko reprezentował już Kazimierz Władysław Wójcicki²⁹. Jego *Historia literatury polskiej* z 1845 roku, podobnie jak drugie wydanie tej pracy z lat 1859—1861, zawiera bardzo oszczędne informacje o pismach periodycznych. Tytuły czasopism podaje Wójcicki tylko wówczas, jeśli omawiany przez niego pisarz zamieszczał swe prace w prasie lub był wydawcą jakiegoś periodyku. Uwagi Wójcickiego dotyczące warszawskich pism periodycznych doby Księstwa Warszaw-

den Quellen gearbeitet, Hannover 1845, Erster Teil, ss. 422. Praca pomyślana była jako wielotomowe wydawnictwo. Ukazał się tylko tom pierwszy.

²⁶ E. Hâtin: *Histoire du journal en France 1631—1853*, Paris 1853; tegoż: *Histoire politique et litteraire de la presse en France*, 1—8 vol., Paris 1851—1861; tegoż: *Bibliographie historique et critique de la presse periodique française*, Pa-

²⁷ А) Редактор, сотрудники и цензура в русском журнале 1775—1764 годов, Академика П. Пекарского, Сборник статей читанных в отделении русского языка и Словянской Императорской Академии Наук, том 2, Санктпетербург 1867 и 88 Нр. 4.

Б) *Русская периодическая печать 1703—1894 гг. (Библиография и графические таблицы)*, составил и издал А. М. Лисовский, Том 1, 1895, С. Петербург 1703—1856.

²⁸ Zjawisko to jest zapewne uwarunkowane ograniczoną rolą gazety w Polsce w XIX wieku w stosunku do państw zachodnich. Stąd mniejsza potrzeba badań teoretycznych i historycznych nad prasą. Przeciwno tej tezie przemawiałby jednak fakt ukazania się pierwszej poważniejszej pracy w Stanach Zjednoczonych dopiero w 1892 r. (A. H. Smyth: *Philadelphia Magazines and Their Contributors 1741—1850*, Philadelphia 1892) na rok przed otwarciem kursów dziennikarskich przy Uniwersytecie Pensylwańskim w Filadelfii (wg K. Jaegera: *Von der Zeitungskunde zur publizistischen Wissenschaft*, Jena 1926, s. 28).

²⁹ K. W. Wójcicki: *Historia literatury polskiej*, t. 1—4, Warszawa 1845; wyd. drugie, t. 1—4, Warszawa 1859—1861.

skiego i Królestwa Polskiego (do 1825 roku) zawierają jedynie ocenę wartości literackich zamieszczanych tam utworów³⁰. Ten podział zainteresowań utrwalił się w pracach późniejszych badaczy literatury i przetrwał niemal do dnia dzisiejszego. Natomiast historycy dziejów politycznych nie zawsze podejmowali ocenę pozostawionej im gałęzi piśmiennictwa periodycznego. Józef Szujski w czterotomowych *Dziejach Polski*³¹ zamieścił krótką wzmiankę o pismach pijarskich. Omawiając działalność Naruszewicza wspominał tylko o jego współpracy z „Monitorem“ Bohomolca i o „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych“.

Michał Bobrzyński w *Dziejach Polski w zarysie przeszłości prasy* nie zajmował się w ogóle³².

W drugiej połowie ubiegłego stulecia wyszło z warsztatu historyków literatury kilka prac poświęconych dziejom piśmiennictwa periodycznego. Rok 1877 przyniósł opracowanie W. Zawadzkiego o literaturze polskiej w Galicji w latach 1772—1848³³, w którym autor wiele uwagi poświęcił zagadnieniom historii dziennikarstwa, prasie periodycznej i ocenie jej wartości językowych i literackich³⁴.

O literaturze i czasopiśmiennictwie poznańskim tego okresu pisał w 1879 roku Kazimierz Jarochoński w „Przeglądzie Polskim“³⁵.

W 1872 roku Roman Pilat, profesor historii literatury na Uniwersytecie Lwowskim, ogłosił pracę *O literaturze politycznej Sejmu Cztero-*

³⁰ Wyd. pierwsze, t. 3, s. 349, wyd. drugie, t. 3, s. 397.

³¹ J. Szujski: *Dzieje Polski*, t. 1—4, Kraków 1862—1866.

³² M. Bobrzyński: *Dzieje Polski w zarysie (do 1772 r.)*, Warszawa 1879.

³³ W. Zawadzki: *Literatura w Galicji (1772—1848)*, „Przewodnik Naukowy i Literacki“, 1877, s. 684—714, 814—842, 899—937, 1002—1036, 1084—1110 (rozdz. IV jest poświęcony dziennikarstwu i czasopiśmiennictwu — s. 827—842).

³⁴ „Wszystkie te pisma, tak »Dziennik [Patriotyczny Polityków«, 1793—1797 — AG], jak i poprzednie, nie miały żadnej wartości oprócz, że się tak wyrażę, nowiniarskiej. Brały wiadomość z gazet zagranicznych i takowe podawały w tłumaczeniu srodze nieraz język kaleczącym. O jakimkolwiek szerszym na bieg wypadków poglądzie, o ocenianiu położenia, o reprezentowaniu jakiegokolwiek kierunku politycznego, jak to w poczuciu swego zadania czynią gazety dzisiejsze, wówczas mowy być nie mogło i nie mieli o tym pojęcia redaktorowie ... Wszystkie te gazety galicyjskie były po prostu zbieraniną wiadomości i wiadomostek, często błahych, a często mylnych, a celem ich było zaspokojenie ciekawości publiki, do obudzenia uśpionego ruchu literackiego nie przyczyniły się“. Tamże, s. 828.

³⁵ K. Jarochoński: *Literatura poznańska w pierwszej połowie bieżącego stulecia*, „Przegląd Polski“, t. 4, 1879; t. 1—2, 1880. Praca ta ukazała się dwukrotnie w oddzielnych odbitkach w 1880 r. i 1884 r. O prasie poznańskiej patrz także artykuły Jarochońskiego: *Zarys literatury wielkopolskiej porozbiorowej*, „Kraj“, 1890, nr 30 (dotyczy głównie ruchu dziennikarskiego od „Gazety Poznańskiej“ począwszy, 1790 r.), a także artykuł w czasopiśmie „Warta“, 1879, nr 247.

letniego, w której poruszył zagadnienia prasowe³⁶. Bardziej nas interesująca jego praca z 1882 r., *Początki publicystyki literackiej w Polsce*, której część pierwsza ukazała się w „Przewodniku Naukowym i Literackim”³⁷, odbiła się szerokim echem w ówczesnej prasie codziennej i literackiej³⁸. Genezę publicystyki wyprowadził Pilat z historii czasopism „uczonych” (tj. poruszających zagadnienia filozoficzno-przyrodnicze), a te zaś wywodził z dziennikarstwa politycznego. Postawił modną wówczas tezę, że prasa nasza, choć opóźniona w rozwoju o lat kilkadziesiąt, czerpała swe wzory bezpośrednio z piśmiennictwa zachodnioeuropejskiego. Genezę polskich czasopism literackich upatrywał więc w rozwoju takich pism uczonych, jak francuski „Journal des Savants” czy angielski „Philosophical Transactions”, oraz tygodników obyczajowych i moralizatorskich, które w przeciwieństwie do pism uczonych były przeznaczone dla szerszego kręgu czytelników. Bezpośrednim wzorem pierwszych polskich „czasopism uczonych” miały więc być angielskie pisma obyczajowe: „The Tatler”, założony w 1709 r. przez Steela, i „Spectator”, ukazujący się od 1717 r., a wydawany przez Steela i Addisona. Na podstawie tego schematu skreślił Pilat historię pierwszych „czasopism uczonych” w Polsce z lat 1753—1768, wydawanych w Warszawie przez Krzysztofa Mitzlera de Kolof i Bogumiła Frusego. Wspomniał także o ówczesnych wydawnictwach toruńskich. Autora interesowała głównie biografia wydawców — Mitzlera i Frusego, program ich czasopism i treść zamieszczonych tam artykułów. Społeczne zapotrzebowanie na ten rodzaj czasopiśmiennictwa w połowie XVIII w. w Polsce oraz sprawy wydawnicze zeszyły na plan dalszy. Jako materiał źródłowy posłużyły Pilatowi czasopisma będące przedmiotem jego rozprawy oraz współczesna im prasa polityczna.

Recenzje pracy Pilata podawały dość obszernie sprawozdanie z jej treści, podkreślały zarazem znaczenie tej „gałęzi ruchu piśmienniczego” oraz wskazywały na zadania czekające krytykę literacką i przypominały jej historię³⁹. Rozprawę Pilata można uznać za próbę monografii poświęconej zagadnieniom prasowym.

³⁶ R. Pilat: *O literaturze politycznej Sejmu Czteroletniego*, Kraków 1872 (o dziennikarstwie okresu Sejmu Czteroletniego informacje na s. 207—211). Autor ocenił negatywnie poziom ówczesnej publicystyki polskiej i wymienił tytuły czasopism ukazujących się w tym okresie.

³⁷ R. Pilat: *Początki publicystyki literackiej w Polsce*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1882, s. 500—525, i odbitka, Lwów 1882, ss. 75.

³⁸ Recenzje: „Nowiny”, 1882, nr 342; „Słowo”, nr 290—296; „Przegląd Tygodniowy”, 1882, nr 42; „Ateneum”, t. 2, 1883, s. 198—199.

³⁹ Patrz recenzja w „Przeglądzie Tygodniowym”. Autor jej, prawdopodobnie Erazm Piltz (recenzja sygnowana „P” — w spisie treści rocznika podano „E.P.”),

Pierwsza obszerna monografia poświęcona literaturze periodycznej wyszła spod pióra Stanisława Czarnowskiego w latach 1892—1895⁴⁰. Autor jej, literat, wydawca i współpracownik wielu polskich pism, a pod koniec życia archeolog, zorganizował w styczniu 1883 r. w Nicei międzynarodową wystawę czasopism⁴¹. Zebrany tam materiał wykorzystał w broszurze: *Postępy literatury periodycznej*⁴². W 1891 roku petersburski „Kraj“, z którym Czarnowski współpracował, zamieścił jego artykuł: *Nasze dziennikarstwo dzisiejsze i dawniejsze*⁴³. Najważniejszą jego pracą jest wspomniana już *Literatura periodyczna*, której tom 2 ukazał się także w osobnym wydaniu pt. *Dziennikarstwo słowiańskie i polskie*⁴⁴. Jest to dzieło o zasięgu encyklopedycznym, obejmujące w pierwszej części genezę, historię i współczesną statystykę dziennikarstwa światowego. W osobnym rozdziale omówił Czarnowski zagadnienia ustawodawstwa prasowego w różnych krajach. Wzory zestawień statystycznych i informacje do tej pracy czerpał z materiałów wystawy nicejskiej oraz prac prasoznawców francuskich i niemieckich. Tytuł, układ oraz wprowadzenie do drugiego tomu pracy świadczą, iż autorowi nieobce były idee panslawizmu⁴⁵. Omówił tu kolejno w rozwoju historycznym dziennikarstwo rosyjskie, polskie, czeskie, serbskie i bułgarskie. Informacje dotyczące poszczególnych tytułów prasowych ograniczają się zasadniczo do zapisu bibliograficznego, a nieliczne oceny autora dotyczące jakości czasopiśmiennictwa budzą niejednokrotnie poważne zastrzeżenia.

Pomimo braków metodologicznych oraz nie zawsze ścisłych informacji rzeczowych praca ta odegrała poważną rolę. Była ona pierwszą polską monografią omawiającą zagadnienie historii dziennikarstwa światowego. Przez wiele lat była jedynym informatorem o prasie i wzorem opracowań historycznoprasowych, a do dziś dnia nie znalazła swego odpowiednika w polskiej literaturze prasoznawczej.

tak ocenił rozprawę Pilata“ ... praca sumienna, pisana bez dalej sięgających pretensji, zapoznaje nas z interesującymi pierwocinami publicystyki literackiej“.

⁴⁰ S. J. Czarnowski: *Literatura periodyczna i jej rozwój*, Petersburg 1892, Kraków 1895, ss. 152, 486 (dwa tomy współoprawne).

⁴¹ Sprawozdanie z niej zamieścił w „Gazecie Polskiej“, 1885, nry 155—161.

⁴² S. J. Czarnowski: *Postępy literatury periodycznej, Studium z dziejów prasy*, Warszawa 1886, ss. 66, tabl. 9.

⁴³ S. J. Czarnowski: *Nasze dziennikarstwo dzisiejsze i dawniejsze*, „Kraj“, 1891, nr 23.

⁴⁴ S. J. Czarnowski: *Dziennikarstwo słowiańskie i polskie*, Kraków 1895, ss. 4 nłb., 199.

⁴⁵ „Słowiańszczyzna jest dziś potęgą, z którą Europa cała liczy się poważnie, a przed którą drżą nawet zjednoczone Niemcy, co niedawno jeszcze pokonały wielką Francję. Toteż rozpatrywanie głównych potęgi tej czynników narodowych,

Recenzję Czarnowskiego zamieścił w 1896 roku „Kwartalnik Historyczny“. Autor recenzji St. Schnür-Peplowski⁴⁶, znawca zagadnień historycznoprasowych, szczegółowo omówił część pracy poświęconą czasopiśmiennictwu polskiemu. Porównał wyniki badań Czarnowskiego i innych autorów. Wykazał niesłuszność wielu opinii, np. nieuzasadnioną negatywną ocenę czasopiśmiennictwa galicyjskiego w połowie XIX wieku.

Piotr Chmielowski, badacz dziejów literatury polskiej, krytyk literacki i redaktor „Ateneum“, zamieścił w 1896 r. w *Encyklopedii powszechnej ilustrowanej*, której był współredaktorem, obszerny 40-stronicowy artykuł poświęcony dziennikarstwu polskiemu⁴⁷. Artykuł ten stanowi przegląd historii dziennikarstwa światowego do lat osiemdziesiątych włącznie. Termin „dziennikarstwo“ zawęził Chmielowski do czasopism ukazujących się częściej niż raz w tygodniu. Pozostałym czasopismom miał być poświęcony (wg zapowiedzi Chmielowskiego) artykuł o „piśmiennictwie periodycznym“, który nie ukazał się. Wiele uwagi poświęcił Chmielowski zagadnieniom terminologicznym i prawnym. Syntetycznie potraktowany rozwój prasy polskiej przedstawił na tle ewolucji dziennikarstwa zagranicznego. Po raz pierwszy zastosował do tego rodzaju badań periodyzację dziejów prasy wedle wydarzeń politycznych, czym ułatwił przejrzystość wykładu.

Zainteresowania Chmielowskiego dziejami dziennikarstwa znalazły swe odbicie w sześciotomowej *Historii literatury polskiej*, która ukazała się trzy lata później w 1899 r.⁴⁸. Wzorem swych poprzedników interesował się czasopiśmiennictwem jako terenem poszukiwań materiału literackiego z twórczości omawianych pisarzy lub też występowania nowych gatunków literackich. Szczególnie rozwój felietonu i powieści na łamach prasy periodycznej interesował Chmielowskiego. Jakkolwiek w tej pracy zagadnienia prasowe traktował on marginalnie, znaleźć tu można wiele interesujących informacji do dziejów prasy periodycznej w Polsce.

Równoległe do prowadzonych w końcu XIX wieku badań syntetycznych pojawiły się prace omawiające wybrane zagadnienia z dziejów prasy. Wojciech Kętrzyński na łamach lwowskiego „Przewodnika Naukowego i Literackiego“ publikował artykuł o „Gazecie Polskiej“ z po-

politycznych i umysłowych, do których w pierwszym rzędzie należy literatura periodyczna, czyli dziennikarstwo — nie będzie nigdy bez interesu“. Tamże, s. 1.

⁴⁶ S. Schnür-Peplowski, rec. pracy S. J. Czarnowskiego: *Literatura periodyczna i jej rozwój*, „Kwartalnik Historyczny“, 1896, z. 2, s. 331—334.

⁴⁷ P. Chmielowski: *Dziennikarstwo i Dziennikarstwo polskie*, *Encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 18, Warszawa 1896.

⁴⁸ P. Chmielowski: *Historia literatury polskiej*, t. 1—6, Warszawa 1899—1900.

czątku XVIII wieku⁴⁹, czyli o „Poczcie Królewieckiej“. Klemens Kan-tecki zamieścił w „Ateneum“ *Historię dwóch pism ludowych* — „Wielkopolanina“ i „Wiarusa“ wydawanych przez księdza Aleksęgo Prusi-nowskiego w latach 1848—1850 w Wielkopolsce⁵⁰. Hieronim Łopaciński omówił *Wydawnictwa periodyczne w Lublinie* na łamach *Kalendarza lubelskiego z 1891 roku*⁵¹, Wiktor Czajewski w osobnej pracy omówił *Czasopiśmiennictwo warszawskie*⁵², a Oswald Balzer zajął się *Dziennikarstwem polskim w Cieszynie*⁵³, jezuita Romuald Koppens zwrócił uwagę na znaczenie „Monitora“ Bohomelca w dziejach postępowej publi-cystyki⁵⁴. Powstało w ten sposób pierwsze krytyczne zestawienie do-tychczasowych wiadomości i przekazów o czasopiśmie „Monitor“.

Z tego okresu pochodzi też pierwsza praca poświęcona dziejom pol-skiego czasopiśmiennictwa emigracyjnego. Henryk Nagel, redaktor wielu czasopism polskich w Ameryce, skreślił bibliograficzno-polityczny zarys: *Dziennikarstwo polskie w Ameryce i jego 30-letnie dzieje*⁵⁵. W obszernym wstępie przedstawił kierunki polityczne i możliwości rozwojowe prasy polskiej w Ameryce.

Z warsztatu historyka wyszła w tym czasie świetna praca analitycz-na w szerokim zakresie omawiająca sprawy czasopiśmiennictwa doby Oświecenia. Autorem jej był historyk Władysław Smoleński, który w swych studiach historycznych pt. *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*⁵⁶ wiele miejsca poświęcił rozwojowi i wpływom publicystyki

⁴⁹ W. Kętrzyński: „Gazeta Polska“ z początku XVIII wieku, „Przewodnik Naukowy i Literacki“, Lwów 1880, s. 184—192.

⁵⁰ K. Kan-tecki: *Historia dwóch pism ludowych (1848—1850)*, „Ateneum“, t. 2, 1884, s. 521—532.

⁵¹ R. Lubicz: [Hieronim Łopaciński]: *Wydawnictwa periodyczne w Lu-blinie, Kalendarz Lubelski, 1891*, s. 10—23. Odbitka, Lublin 1890, ss. 16. Rec. „Ty-godnik Ilustrowany“, 1891, nr 74.

⁵² W. Czajewski: *Czasopiśmiennictwo warszawskie*, „Warszawa Ilustrowa-na“, t. 4, Warszawa 1896.

⁵³ O. Balzer: *Dziennikarstwo polskie w Cieszynie* [w:] *Dla Śląska — książka zbiorowa na rzecz gimnazjum polskiego w Cieszynie*, Lwów 1895, s. 116—118. (Jest to artykuł o charakterze bibliograficznym).

⁵⁴ R. Koppens: *Ze studiów nad znaczeniem czasopisma „Monitor“ w dru-giej połowie XVIII wieku* [w:] *Sprawozdanie prywatnego gimnazjum oo. jezuitów w Chyrowie*, 1894.

⁵⁵ H. Nagel: *Dziennikarstwo polskie w Ameryce i jego 30-letnie dzieje*, Chi-cago 1894, ss. 130.

⁵⁶ W. Smoleński: *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*. Studia Hi-storyczne, Kraków 1891, ss. 2, nłb. II, 424.

Praca ta doczekała się licznych recenzji w prasie codziennej, tygodniowej i na-ukowej, i to pióra takich m.in. autorów, jak Chmielowski, Korzon i Askenazy. Recenzji tych nie przytaczamy, ponieważ dotyczą one całej pracy, a nie interesu-jących nas zagadnień.

periodycznej na ówczesną społeczność. W rozdziale IX zatytułowanym: *Zatargi kierunków skrajnych* przedstawił on profil polityczny periodyków warszawskich i ich wydawców, zwracając szczególną uwagę na rolę czasopiśmiennictwa warszawskiego w szerzeniu poglądów racjonalistycznych i wpływ tych periodyków na opinię publiczną.

Natomiast w pracy syntetycznej *Dzieje narodu polskiego*⁵⁷ zagadnienia prasowe potraktował marginesowo, zamieszczając tylko krótką charakterystykę prasy warszawskiej w okresie Oświecenia i Sejmu Wielkiego.

W ostatnich latach XIX wieku obserwujemy zatem wielokierunkowość studiów nad przeszłością prasy; dążność do ujęć zarówno analitycznych (Pilat, Smoleński), jak i tendencje przedstawienia syntezy dziejów czasopiśmiennictwa (Czarnowski, Chmielowski), wreszcie zainteresowanie przeszłością prasy poszczególnych regionów i podjęcie studiów poświęconych piśmiennictwu periodycznemu innych narodów. Dzisiejszy badacz zagadnień prasowych nie może tych prac pomijać. Stanowią one niewątpliwie wkład do rozwoju nauki o czasopiśmiennictwie.

Ten imponujący, jak na ówczesne warunki naukowe w Polsce, rozwój badań nad przeszłością prasy był wynikiem ewolucji, jaka dokonała się w polskim dziennikarstwie w drugiej połowie XIX wieku. Gazeta przestała być przedmiotem zbytku, tworem poszukiwanym przez intelektualną elitę społeczeństwa. Stała się niemal artykułem pierwszej potrzeby, codziennym informatorem najszerszych warstw społecznych. Niektóre dzienniki zaczęły ukazywać się dwa razy dziennie („Czas“, „Kurier Warszawski“), wzrosły nakłady, powstały pierwsze agencje informacyjne, dojrzał proces kapitalizacji przedsiębiorstw prasowych. W warunkach rozbicia zaborowego i walki o wolność słowa prasa polska stała się organizatorem i wykładnikiem opinii publicznej. Wyrazem tego są dyskusje na łamach czasopism o wzajemnym stosunku prasy i opinii publicznej oraz odczyty i broszury omawiające to zagadnienie⁵⁸.

⁵⁷ Tenże, *Dzieje narodu polskiego*, t. 1—4, Kraków—Warszawa, 1897—1898.

⁵⁸ M.in. w 1882 roku B. Prus, jako redaktor „Nowin“, i A. Świętochowski, jako redaktor „Prawdy“, rozpętali burzę prasową na temat roli gazety w społeczeństwie. Świętochowski stał na stanowisku organizującej roli gazety. Prus dowodził, że gazeta jak lustro powinna odzwierciedlać życie, myśli i chęci organizacyjne społeczeństwa (A. G. cykl artykułów: *Kierowanie opinią publiczną* — „Nowiny“, 1882, nr 159—264. *Posel Prawdy. Liberum veto* — „Prawda“, 1882, nr 33). W tym czasie prawnik Feliks Ehrenfeucht wygłosił cykl odczytów o opinii publicznej, opublikowanych w 1883 roku w formie broszury (Warszawa 1883, ss. 23), a w 1899 roku Bronisław Natanson wydał w języku polskim pracę niemieckiego teoretyka prawa państwowego Franza Holtzendorfa pt. *Znaczenie opinii publicznej w życiu państwowym* (Warszawa 1899, ss. 83). Jeden z rozdziałów tej pracy dotyczy współzależności prasy i opinii publicznej.

Wraz z rozwojem czasopiśmiennictwa dokonywała się w ostatnim dziesiątku lat XIX wieku i pierwszych latach XX wieku emancypacja zawodu dziennikarskiego. W 1881 roku powstało w Galicji Koło Literacko-Artystyczne skupiające pisarzy, dziennikarzy i aktorów. Założone we Lwowie w 1893 roku pierwsze na terenie kraju Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Dziennikarzy Polskich przybrało w dwa lata później nazwę Towarzystwa Dziennikarzy Polskich, a w 1896 roku przystąpiło do Międzynarodowego Związku Prasy. W 1891 roku na Pierwszym Zjeździe Dziennikarzy Polskich w Ameryce zostało założone Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich w tym kraju. W Warszawie od 1899 roku działała Kasa Przewodności i Pomocy dla Literatów i Dziennikarzy, a w 1908 roku powstało w Warszawie Towarzystwo Literatów i Dziennikarzy Polskich. Pełna emancypacja dziennikarzy b. zaboru rosyjskiego i b. zaboru pruskiego (gdzie w 1905 roku powstało Towarzystwo Dziennikarzy i Literatów Polskich na Rzeszę Niemiecką) dokonała się dopiero po pierwszej wojnie światowej. Warto nadmienić, że już w 1908 roku założony został w Galicji na wpół legalny, prawdopodobnie mało wpływowy, Związek Dziennikarzy Polskich skupiający dziennikarzy wszystkich zaborów.

Podstawy nowoczesnych badań nad prasą kształtowały się zatem wraz z powstawaniem nowoczesnego dziennikarstwa.

Równocześnie w łonie samej prasy periodycznej następowała daleko posunięta specjalizacja. Pierwsze lata XX wieku przyniosły opracowania z zakresu prasy naukowej i specjalistycznej.

Słynny matematyk Samuel Dickstein na łamach „Wiadomości Matematycznych“ ogłosił artykuł: *O pierwszym czasopiśmie matematycznym w Polsce*⁵⁹, tj. o „oddziale I“ pisma „Ćwiczenia Naukowe“ ukazującego się w Warszawie w latach 1818—1819.

Obszerną rozprawę Feliksa Kucharzewskiego o polskim czasopiśmie technicznym zamieścił w 1904 roku „Przegląd Techniczny“⁶⁰. Praca obejmuje lata 1758—1875. Historia poszczególnych czasopism została ukazana w porządku chronologicznym, począwszy od periodyku wydawanego przez Wawrzyńca Mitzlera de Kolof „Nowych Wiadomości Ekonomicznych i Uczonych“ (1758—1761). Dzieje czasopiśmiennictwa tech-

⁵⁹ S. Dickstein: *Pierwsze czasopismo matematyczne w Polsce*, „Wiadomości Matematyczne“, 1903, s. 169—176, i odb. Warszawa 1903.

W tym samym roku w „Książce“ ukazał się krótki artykuł informacyjny S. Dicksteina o czasopiśmie „Matematyka“ („Książka“, 1903, s. 496—498).

⁶⁰ F. Kucharzewski: *Czasopiśmiennictwo techniczne polskie przed rokiem 1875*, „Przegląd Techniczny“, 1904, nr 10—22, i odb., Warszawa 1904, ss. 105. F. Kucharzewski, inżynier z wykształcenia, autor wielu prac z dziedziny hydrauliki, członek różnych towarzystw naukowych, a od 1919 roku profesor Politechniki Warszawskiej, był w latach 1878—1884 redaktorem „Przeglądu Technicznego“.

nicznego potraktował autor bardzo szeroko. Omówił prasę ściśle techniczną, a także odległe jej dziedziny, jak czasopisma z zakresu leśnictwa, cukrownictwa. Omówił także prasę wojskową. Kucharzewskiego, podobnie jak innych współczesnych mu autorów, interesowała głównie treść czasopism. Analizował więc poszczególne ich rozprawy. Profil pisma i jego sprawy wydawnicze potraktował drugoplanowo.

Wiek XX przyniósł dalszy intensywny rozwój badań przeszłości prasy. O poważniejszych studiach dziennikarskich myślał w tym czasie Stefan Gorski, współpracownik wielu pism codziennych i tygodniowych, a później redaktor kilku dzienników⁶¹, w 1903 roku wstąpił na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Lwowskiego, gdzie studiował historię pod kierunkiem Szymona Askenazego. Planując systematyczne kształcenie dziennikarzy założył przy lwowskiej „Czytelni Akademickiej“ Kółko Dziennikarzy.

Jedynym owocem działalności tej pierwszej „szkoły“ dziennikarskiej było przetłumaczenie i wydanie pod redakcją Gorskiego pracy teoretycznej E. Löbla: *Kultura i prasa*⁶². Sam Gorski w okresie studiów lwowskich zebrał materiały i opracował na podstawie istniejącej wówczas literatury o prasie polskiej popularny zarys historyczny dziennikarstwa polskiego, wydany w Warszawie w 1905 roku⁶³.

Broszurę uzupełnił krótką statystyką historyczną prasy polskiej.

Pewne swobody konstytucyjne osiągnięte po rewolucji 1905 roku skłoniły zapewne Gorskiego do podjęcia nie tkniętego dotychczas tematu w piśmiennictwie polskim — zagadnienia cenzury. Popularny szkic: *Z dziejów cenzury w Polsce* poświęcony był głównie zagadnieniu prasy w okresie Oświecenia oraz w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym. Gorski pomiął milczeniem sprawę cenzury w Galicji i Poznaniu. Praca pisana była najwyraźniej pod nakazem chwili. Kończy ją „urzędowa wiadomość o zniesieniu cenzury dla prasy warszawskiej“⁶⁴. Ponadto na łamach prasy codziennej i tygodniowej rozwinął Gorski szeroką akcję popularyzacyjną z zakresu historii prasy polskiej⁶⁵.

⁶¹ „Dzieje“ w Warszawie w latach 1908—1914 i „Dziennik Płocki“ w 1922 r.

⁶² E. Löbl: *Kultura i prasa*, Kraków 1905, ss. 155.

⁶³ S. Gorski: *Dziennikarstwo polskie. Zarys historyczny*, Warszawa 1905, ss. 134.

⁶⁴ S. Gorski: *Z dziejów cenzury w Polsce*, „Biblioteka Warszawska“, 1905, t. 4. s. 455—480, i odb. Warszawa 1906, ss. 2 nłb., 25.

⁶⁵ Na łamach „Tygodnika Ilustrowanego“ i prasy codziennej ukazało się w tym czasie szereg jego „artykułów i szkiców, m.in. o gazetach pisanych („Tygodnik Ilustrowany“, 1906, o prasie warszawskiej w okresie insurekcji; „Tygodnik Ilustrowany“, 1903), o gazetach prowincjonalnych („Tygodnik Ilustrowany“, 1904), o czasopismach polskich wydawanych w obcych językach („Tygodnik Ilustrowany“, 1907). W „Dniu“ zamieszczał szereg artykułów okolicznościowych poświęconych prze-

Inni autorzy podjęli w tym czasie badania monograficzne. W 1906 roku „Rocznik Krakowski” opublikował artykuł Klemensa Bąkowskiego o dziennikarstwie krakowskim od „Merkuriusza” począwszy aż do czasów Wiosny Ludów w Galicji⁶⁶. Autor dokonał oceny dotychczasowej literatury przedmiotu. Sięgnął do zbiorów Archiwum Akt Dawnych Miasta Krakowa. W 1907 roku Władysław Mickiewicz opatrzył wstępem i częściowo opracował redagowaną przez swego ojca „Trybunę Ludów”⁶⁷. Tłumaczenie tej pracy i redakcję „Trybuny Ludów” w języku polskim podjął jeszcze w tymże roku Antoni Krasnowolski⁶⁸. Równocześnie J. Tretiak zajął się postacią Mickiewicza jako redaktora „Trybuny Ludów”⁶⁹. W tym samym roku „Przegląd Historyczny” ogłosił studium Jana Zakrzewskiego o *Czasopiśmiennictwie polskim na emigracji*⁷⁰ oparte na zbiorach archiwalnych Biblioteki Raperswilskiej. Opracowanie zbiorowe „Przeglądu Pedagogicznego” z lat 1882—1905, omawiające dość szczegółowo dzieje wydawnictwa oraz podające spis rzeczy i autorów uznać należy za pierwszą rozumowaną bibliografię zawartości czasopisma⁷¹.

Z okazji jubileuszu „Dziennika Poznańskiego” Stanisław Karwowski napisał zarys bibliograficzny o czasopiśmiennictwie wielkopolskim. Ukazała się tylko część pierwsza zarysu obejmująca lata 1796—1859⁷².

Publicysta i historyk Aleksander Kraushar opublikował w tym czasie szereg prac i przyczynków dotyczących czasopiśmiennictwa pol-

szłości prasy polskiej, wytrwale wysuwał koncepcję utworzenia szkoły dziennikarskiej.

⁶⁶ K. Bąkowski: *Dziennikarstwo krakowskie do r. 1848*, „Rocznik Krakowski”, 1906, s. 129—188.

⁶⁷ W. Mickiewicz: „*La Tribune des Peuples*” par Adam Mickiewicz, Paris 1907, ss. 3 nlb., 413, 1 nlb. W pracy tego autora *Emigracja polska 1800—1880* (Kraków 1908, ss. 172) w części III znajduje się rozdział: *Pisma emigracyjne od 1860—1880*, s. 131—172.

⁶⁸ W. Mickiewicz: „*Trybuna Ludów*”. Przełożył Antoni Krasnowolski, Warszawa 1907, ss. 331. W okresie międzywojennym ukazała się reedycja „*Trybuny Ludów*” w przekładzie i opracowaniu Emila Haeckera, wyd. I, Kraków 1921, ss. 408, wyd. II, Warszawa 1925, ss. XII, z. 97.

⁶⁹ J. Tretiak: *Mickiewicz jako redaktor „Trybuny Ludów”, Sprawozdanie PAU*, 1906, nr 10 — streszczenie referatu.

⁷⁰ J. Zakrzewski: *Czasopiśmiennictwo polskie na emigracji. Wydawnictwa awiniońskie 1832—1833 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1907, z. 1—3, i odb. Warszawa 1907, ss. 1 nlb., 43.

⁷¹ „*Przegląd Pedagogiczny 1882—1905. Dzieje wydawnictwa oraz spis rzeczy i autorów*. Opracowali: A. Białowiejski, A. Jaczynowski, E. Konopczyński, K. Król, F. Ługowski, A. Szcówna, Warszawa 1907, ss. XXXIV, 134, 1 nlb.

⁷² S. Karwowski: *Czasopisma wielkopolskie, cz. I (1796—1859)*, Poznań 1908, ss. 83, odb. z „*Dziennika Poznańskiego*”.

skiego. Z ważniejszych: w 1909 roku ukazała się jego praca o *Wolności druku i dziennikarstwie warszawskim w czasach powstania listopadowego*⁷³, w „Miscellaneach Historycznych“ z r. 1911 ogłosił pracę: *Senator Nowosilcow i cenzura za Królestwa Polskiego w latach 1819—1829*⁷⁴, rok 1912 przyniósł źródłowy przyczynek tego autora poświęcony czasopismu „Ojczyzna“ wydawanemu w Lipsku w 1864 roku przez J. I. Kraszewskiego⁷⁵. W 1910 roku Smólski napisał artykuł *O polskim czasopiśmiennictwie najstarszej doby*⁷⁶.

Autorzy opublikowanych w tym czasie prac syntetycznych, traktujących o dziejach literatury polskiej, St. Tarnowski, Al. Brückner i Roman Pilat⁷⁷, zgodnie z przyjętą już tradycją omawiali historię prasy periodycznej na marginesie swych rozważań. Na tym tle wyróżnia się praca Antoniego Potockiego z 1911 roku: *Polska literatura współczesna*, której rozdział trzeci został zatytułowany: *Powieść i prasa wyrazem potrzeb zbiorowych*⁷⁸.

Zdaniem Potockiego prasa jako wytwór pracy zbiorowej wpływa na ustalenie się pewnych nowych form twórczości literackiej, a czasem sama stwarza nowe formy (np. felieton). Z tego punktu widzenia omówił on niektóre czasopisma („Wiadomości Polskie“, redagowane przez J. Klaczkę, czy „Prawdę“, redagowaną przez Świętochowskiego).

Jednym z największych dzienników informacyjnych tego okresu w Galicji była „Gazeta Lwowska“, oficjalny organ namiestnictwa skupiający wokół siebie pióra najlepszych publicystów. W setną rocznicę istnienia tego pisma dzięki dotacjom rządowym ukazało się trzytomowe wydawnictwo: *Stulecie „Gazety Lwowskiej“*⁷⁹, którego tom pierwszy

⁷³ A. Kraushar: *Wolność druku i dziennikarstwo warszawskie w czasach listopadowych 1830—31*, Warszawa 1909, ss. 69. „Miscellanea Historyczne“, nr 40.

⁷⁴ Tenże: *Senator Nowosilcow i cenzura za Królestwa Polskiego 1819—1829*, Kraków 1911, ss. 155. „Miscellanea Historyczne“, nr 54.

⁷⁵ Tenże: *Józef Ignacy Kraszewski i redakcja czasopisma „Ojczyzna“ w Lipsku*. Fragment z roku 1864, „Przegląd Historyczny“, 1912, s. 365—384. Odb. Warszawa 1912, ss. 22. „Miscellanea Historyczne“, nr 43a.

⁷⁶ G. Smólski: *O polskim czasopiśmiennictwie najstarszej doby (od jego początku do okresu stanisławowskiego, tj. do roku 1764)*, „Biblioteka Warszawska“, t. 1, 1910, s. 534—567.

⁷⁷ a) S. Tarnowski: *Historia literatury polskiej*, t. 1—6, Kraków 1900—1907.

b) A. Brückner: *Dzieje literatury polskiej w zarysie*, t. 1—2, Warszawa 1908.

c) R. Pilat: *Historia literatury polskiej* (wykłady uniwersyteckie, opracowali dr Ludwik Bernacki i dr Wilhelm Bruchnalski), Lwów—Warszawa 1909.

⁷⁸ A. Potocki: *Polska literatura współczesna*, cz. I, Kult zbiorowości 1860—1890, Warszawa 1911, ss. 343.

⁷⁹ *Stulecie „Gazety Lwowskiej“ 1811—1911*, pod red. Wilhelma Bruchnalskiego, t. 1. Lwów 1911, ss. 512, 109. Artykuły: W. Bruchnalski: *Historia „Gazety*

pod redakcją historyka literatury polskiej Wilhelma Bruchnalskiego wypadnie tu omówić. Wbrew przyjętemu wówczas zwyczajowi opracowywania tego rodzaju wydawnictw jubileuszowych autorzy starali się przedstawić dzieje swego pisma możliwie wszechstronnie i obiektywnie. Uwagi te odnoszą się w pierwszym rzędzie do artykułu Wilhelma Bruchnalskiego, który historię „Gazety“ w pierwszym jej okresie (1811—1848) przedstawił na szerokim tle ogólnego rozwoju piśmiennictwa w Galicji. Opierając się na skąpej wówczas literaturze drukowanej i na bogatym materiale archiwalnym (Archiwum Prezydyalne Namiestnictwa, zbiory Biblioteki Pawlikowskich, Zakładu Narodowego im. Ossolińskich i Biblioteki Uniwersyteckiej we Lwowie) autor rozpatrywał takie zagadnienia, jak serwis prasowy, formy prasowe stosowane wówczas w „Gazecie“, współczesne opinie o „Gazecie“ oraz ceny druku, prenumeraty itp. Artykuły dotyczące dalszych dziejów tego pisma w opracowaniu Bronisława Gubrynowicza (okres 1848—1862), Kazimierza Ostaszewskiego Barańskiego (okres 1862—1875), Ludwika Finkla (okres 1873—1883), B. Gubrynowicza i Michała Rollego (1883—1911) zostały przedstawione bardziej powierzchownie, w sposób raczej faktograficzny, a podane informacje ograniczają się do danych personalnych o redaktorach i współpracownikach pisma. Periodyzacja dziejów „Gazety“ zastosowana przez redakcję tomu opierała się na okresach „kadencji“ kolejnych wydawców. Dla historii prasy galicyjskiej *Stulecie „Gazety Lwowskiej“* stanowi dziś niezastąpioną pozycję faktograficzną. W tym samym roku ze środowiska lwowskich historyków literatury wyszły jeszcze dwie prace: Juliusza Kleinera *Historia „Przewodnika Naukowego i Literackiego“*⁸⁰ i Franciszka Krčka *Przyczynki do oceny krytycznej „Monitora“ Bohomolca*⁸¹. W 1912 roku Wilhelm Bruchnalski opublikował i opracował dzieje „Rozmaitości“, pisma dodatkowego do „Gazety Lwowskiej“⁸². Równocześnie ukazały się prace z zakresu tzw. „prasy specjalnej“. Antoni Karbowski ogłosił w tym roku zarys monograficzny i przegląd zawartości pierwszego, jego zdaniem, pisma pedagogicznego: „Szkoly Polskiej“ wydawanej w 1849 roku pod redakcją

Lwowskiej“ 1811—1848, s. 33—117; B. Gubrynowicz: jw., okres 1848—1862, s. 122—161; K. Ostaszewski Barański: jw., okres 1862—1873, s. 165—203; L. Finkiel: jw., okres 1873—1883, s. 207; B. Gubrynowicz i M. Rolle: jw., okres 1883—1911, s. 249—423.

⁸⁰ J. Kleiner: *Historia „Przewodnika Naukowego i Literackiego“ 1872—1911*, Lwów 1911, ss. 131.

⁸¹ F. Krček: *Przyczynki do oceny krytycznej „Monitora“ Bohomolca*, Lwów 1911.

⁸² W. Bruchnalski: *Historia „Rozmaitości“, pisma dodatkowego do „Gazety Lwowskiej“*, Lwów 1912, ss. 222.

Ewarysta Estkowskiego⁸³. Badaniami prasowymi zajęli się także lekarze. Adam Wrzosek przedstawił: *Rzut oka na rozwój czasopiśmiennictwa lekarskiego polskiego*⁸⁴. Autor rozpoczął historię czasopiśmiennictwa medycznego od gdańskiego wydawnictwa z 1747 roku pt. *Versuche und Abhandlungen der naturforschenden Gesellschaft in Danzig* i doprowadził do czasów mu współczesnych. Władysław Szumowski omówił *Jedenaście roczników warszawskiej „Krytyki Lekarskiej”*⁸⁵.

Rok 1911 przyniósł pierwszą pracę Stanisława Jarkowskiego, pierwszego polskiego prasoznawcy. Odbił on studia z zakresu nauki o prasie u Büchera w Lipsku i u Wettsteina w Zurychu. Z imieniem Jarkowskiego związane są badania prasoznawcze i szkolnictwo dziennikarskie okresu dwudziestolecia międzywojennego⁸⁶. Pierwsza jego praca ogłoszona drukiem to bibliograficzno-krytyczna ocena dotychczasowego dorobku w dziedzinie badań nad prasą polską⁸⁷.

W rozwoju badań przeszłości polskiego czasopiśmiennictwa rok 1911 był wyjątkowo płodny. Pojawiły się prace o wartości naukowej, a ich autorzy reprezentowali dość rozległe dziedziny zainteresowań⁸⁸. W dużym stopniu przyczyniła się do tego faktu obchodzona przez prasę polską 250 rocznica wydania „Merkurjusza Polskiego”⁸⁹; ale rzeczywi-

⁸³ A. Karbowiak: *Pierwsze polskie czasopismo pedagogiczne „Szkoła Polska” pod red. Ewarysta Estkowskiego. Zarys monograficzny i przegląd zawartości*, Lwów 1911, ss. 39.

Stanowisku Karbowiaka przeciwstawił się Stefan Truchim w artykule zamieszczonym w t. 4 „Przeglądu Nauk Historycznych i Społecznych” (1954, s. 483—513) poświęconym „Pismu dla nauczycieli ludu”, które ukazywało się o 4 lata wcześniej niż „Szkoła Polska”.

⁸⁴ A. Wrzosek: *Rzut oka na rozwój czasopiśmiennictwa lekarskiego polskiego*, Kraków 1911, ss. 94, tabl. 17.

⁸⁵ W. Szumowski: *Jedenaście roczników warszawskiej „Krytyki Lekarskiej”*, „Lwowski Tygodnik Lekarski”, 1911, nr 9. Odb., Lwów (b.r.w.), ss. 17.

⁸⁶ W artykule naszym omawiamy tylko ważniejsze prace Stanisława Jarkowskiego. Szczegółową bibliografię prac Jarkowskiego oraz jego życiorys opracowała M. Czajkowska: *Prasa współczesna i dawna*, Kraków 1958, nr 4, s. 113—121.

⁸⁷ S. T. Jarkowski: *Literatura dotycząca prasy polskiej. Notatki krytyczno-bibliograficzne*, „Przegląd Narodowy”, 1911, nr 7, s. 9—48, nr 8, s. 169—214, i odb. Warszawa 1911, ss. 100. „Przegląd Narodowy” opublikował także art. Jarkowskiego pt. *Czasopiśmiennictwo polskie w Saksonii* (1911 r., nr 2, s. 214—235, i odb. Warszawa 1911, ss. 24) będący fragmentem pracy przygotowywanej jako dysertacja doktorska: *Die polnische deutschsprachliche Presse*.

⁸⁸ W 1912 roku ukazała się przygotowywana wcześniej praca J. Kudery pt. *Dziennikarstwo polskie na Śląsku*, Bytom 1912, ss. 63.

⁸⁹ Zwołany w 1911 roku krajowy zjazd dziennikarski w Krakowie podjął myśl utworzenia Instytutu Prasoznawczego. W związku z przypadającą w tym roku 250 rocznicą istnienia prasy polskiej zjazd zaplanował opracowanie zbiorowej historii

stych przyczyn szukać należy raczej w permanentnej ewolucji samej prasy oraz we wzmożonym rozwoju badań prasoznawczych za granicą⁹⁰.

Najpoważniejszym dorobkiem tego roku była praca znanego polityka i historyka Jana Kucharzewskiego o polskim czasopiśmiennictwie dziewnastowiecznym ogłoszona w „Przeglądzie Narodowym“⁹¹. Inicjatywa naukowego opracowania tego zagadnienia wypłynęła z redakcji *Encyklopedii polskiej*, wydawnictwa Akademii Umiejętności w Krakowie. Początkowo artykuł encyklopedyczny miał przygotować Adam Bieńkowski⁹², publicysta „Gazety Lwowskiej“. Prawdopodobnie wobec jego śmierci redakcja *Encyklopedii* powierzyła opracowanie artykułu Kucharzewskiemu. Autor wysunął tezę o organicznej jedności prasy Królestwa Polskiego i ziem wschodnich oraz czasopiśmiennictwa emigracji politycznej. Problem prasy pozostałych zaborów pominął absolutnym milczeniem. Pracę swą nazwał Kucharzewski zarysem bibliograficzno-historycznym — a treść odpowiada podtytułowi. Podstawę jego szkicu stanowiły opracowania ogólne dotyczące historii czasopiśmiennictwa, których przegląd krytyczny zamieścił na wstępie pracy. Szkic Kucharzewskiego spotkał się z entuzjastyczną recenzją Stanisława Jarkowskiego⁹³. Recenzent zwrócił równocześnie uwagę na konieczność naukowego opracowania całokształtu historii polskiego czasopiśmiennictwa.

W latach poprzedzających wybuch I wojny światowej obserwujemy wzmożone zainteresowanie dla badań historycznoprasowych. Z placówek uniwersyteckich wyszły pierwsze prace dotyczące tych zagadnień. We Lwowie na seminarium Szymona Askenazego Natalia Gąsiorowska zajmowała się *Ustanowieniem cenzury w Królestwie Kongresowym*.

zasopiśmiennictwa polskiego, jak również utworzenie muzeum lub archiwum prasoznawczego.

Niektóre pisma, np. „Świat“ i „Dzień“, wydały specjalne numery jubileuszowe. Ponadto ukazały się liczne artykuły jubileuszowe w prasie codziennej.

⁹⁰ M.in. doniosłym wydarzeniem na gruncie międzynarodowym było wystąpienie Martina Spahna na międzynarodowym kongresie historyków w Berlinie w 1908 roku. Spahn, autor pracy *Die Presse als Quelle der neusten Geschichte und ihre gegenwärtigen Benutzungsmöglichkeiten* z 1908 r., w referacie wygłoszonym na kongresie szeroko uzasadniał potrzebę systematycznych i zorganizowanych badań nad prasą.

⁹¹ J. Kucharzewski: *Czasopiśmiennictwo polskie XIX wieku w Królestwie, na Litwie i Rusi oraz na emigracji*, „Przegląd Narodowy“, 1911, s. 411—478, 545—598, i odb. Warszawa 1911, ss. 121.

Rec. S. Jarkowski: „Książka“, 1912, nr 1; S. Dzidziarski: „Przegląd Powszechny“, 1914, t. 122, s. 109—115.

⁹² Patrz: *Materiały do historii dziennikarstwa polskiego* A. Bieńkowskiego, „Kwartalnik Prasoznawczy“, 1959, s. 55—58.

⁹³ Patrz przypis 91.

W „Bibliotece Warszawskiej“ w 1912 r. ukazał się jej źródłowy artykuł omawiający podstawowe akty prawne dotyczące ustanowienia cenzury i rzutuujące na czynności poszczególnych redakcji pism periodycznych⁹⁴. Artykuł tej autorki: *Cenzura żydowska w Królestwie Kongresowym*⁹⁵, także z 1912 roku opublikowany w „Kwartalniku Poświęconym Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce“, dotyczył głównie wydawnictw książkowych. Wyniki swych badań ogłosiła Gąsiorowska w pracy: *Wolność druku w Królestwie Kongresowym*, wydanej w cyklu Monografii w Zakresie Dziejów Nowożytnych pod redakcją Askenazego⁹⁶. Autorka wykorzystwała ogromny materiał źródłowy. Praca miała niewątpliwy aspekt aktualny, co stwierdzał w przedmowie Askenazy, oceniając ją równocześnie wysoko pod względem naukowym⁹⁷. Na Uniwersytecie Jagiellońskim pod kierunkiem Wacława Tokarza prowadzone były prace z zakresu historii cenzury i przeszłości dziennikarstwa.

Praca Tadeusza Gutkowskiego, przygotowana na seminarium Tokarza, *Cenzura w Wolnym Mieście Krakowie w latach 1832—1846*⁹⁸ posiada ten sam profil naukowy co prace Gąsiorowskiej — geneza aktów prawnych normujących sprawę wydawnictw periodycznych i książkowych przy uwzględnieniu obfitych materiałów źródłowych i archiwalnych. Natomiast obszerna rozprawa Karola Drewnowskiego o dziennikarstwie polskim za czasów powstania kościuszkowskiego, która powstała na seminarium Tokarza w 1913 r., a została opublikowana dopiero w 1936 roku, stanowi niewątpliwy przełom w historii polskiego prasoznawstwa⁹⁹. Po raz pierwszy bowiem zastosowano tu metodę historyczno-socjologiczną. Na czoło wysunął Drewnowski dwa zagadnienia: problem propagandy prasowej — „proces szerzenia ducha narodowego“ przez dziennikarstwo powstańcze i problem czytelnictwa — (próba obliczenia ilości czytelników, ich przekrój społeczny i percepcja informacji prasy powstańczej przez krąg czytelniczy). Selekcja prasy

⁹⁴ N. Gąsiorowska: *Ustanowienie cenzury w Królestwie Kongresowym*, „Biblioteka Warszawska“, t. 3. 1912, s. 107—128, 243—280.

⁹⁵ N. Gąsiorowska: *Cenzura żydowska w Królestwie Kongresowym*, „Kwartalnik Poświęcony Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce“, 1912, z. 2, s. 55—64.

⁹⁶ N. Gąsiorowska: *Wolność druku w Królestwie Kongresowym 1815—1830*, Monografie w Zakresie Dziejów Nowożytnych, wyd. Sz. Askenazy, t. 23, Warszawa 1916, ss. 433.

⁹⁷ „Przynosi ono [dzieło to — A. G.]... przyczynek pod fachowym względem historyczny, nowy i cenny, a zarazem i pod niejednym względem bardziej aktualny, ciekawy i nauczający“, jw.: Przedmowa Sz. Askenazego, s. XI.

⁹⁸ T. Gutkowski: *Cenzura w Wolnym Mieście Krakowie 1832—1846*, Kraków 1915, ss. 91.

⁹⁹ K. Drewnowski: *Dziennikarstwo polskie za czasów powstania kościuszkowskiego*, „Przegląd Historyczny“, 1936, z. 1, s. 184—245.

według charakteru informacji oraz sposobu subwencjonowania gazety doprowadziła autora do ciekawych a istotnych wniosków o współzależności tych zjawisk. Źródłem powyższych rozważań stały się współczesna prasa, pamiętniki i protokoły posiedzeń Rady Zastępczej Tymczasowej. Na społeczną stronę prasy zwrócił także uwagę S. Grodecki w swym zarysie historycznym opublikowanym w Wilnie w 1915 r.¹⁰⁰

Inicjatywę zorganizowanych prac nad przeszłością prasy podjęło Warszawskie Towarzystwo Literatów i Dziennikarzy. Aleksander Brzostowski, pod kierunkiem Stanisława Jarkowskiego czynił starania zmierzające do założenia archiwum biograficznego literatów i dziennikarzy polskich. Podjęto również prace mające na celu gromadzenie dawnych czasopism. Myślano o bibliografii zawartości czasopism polskich. Towarzystwo przygotowało w 1915 roku prospekt wydawnictwa „Rocznik Prasy Polskiej“. Redaktorem miał być Jarkowski, a „Rocznik“ miał zawierać szereg szkiców i opracowań dotyczących prasy polskiej. Brak funduszy i wybuch wojny światowej uniemożliwiły wykonanie tych przedsięwzięć.

Trud rejestracji prasy polskiej podjął sam St. Jarkowski. W okresie wojny ukazało się szereg jego opracowań informacyjno-statystycznych o aspekcie aktualnym stanowiących dziś niezastąpione źródło poznania ruchu prasowego w tym okresie¹⁰¹.

Początek XX wieku w Polsce przyniósł zatem znaczne ożywienie w dziedzinie badań historyczno-prasowych. Oprócz „tradycyjnych“ już gałęzi czasopiśmienniczych, za jakie można w tym czasie uważać gazety informacyjne i publicystykę literacką, sięgnięto do nowych jej dziedzin — prasy specjalistycznej — zawodowej. Wyłynęła też uprzednio przemilczana, niewątpliwie ze względów politycznych, sprawa prawnego położenia prasy w minionych epokach historycznych — zagadnienie cenzury. Na uwagę zasługuje fakt pojawienia się studiów pochodzących

¹⁰⁰ S. Grodecki: *Prasa. Zarys historyczno-społeczny*, Wilno 1915, s. 37.

¹⁰¹ Z ważniejszych prac Jarkowskiego ukazały się w okresie wojny m.in.: *Prasa polska w roku 1914*, „Książka“, 1914, nr 8—12; tamże: *Jednodniówki wojenne, Prasa warszawska od 1 VIII 1915 — 31 XII 1915*, Warszawa 1916, ss. 32, odb. z *Kalendarzyka historyczno-politycznego. K.O. m.st. Warszawy na rok 1916*, oraz w tym samym wydawnictwie: *Prasa warszawska w 1916 r.*, Warszawa 1917, ss. 39, 2 nłb., odb. z *Kalendarzyka historyczno-politycznego Zarządu m.st. Warszawy na rok 1917*. Już po wojnie w 1921 r. wydał Jarkowski szkic bibliograficzno-statystyczny obrazujący sytuację w prasie warszawskiej w latach 1917—1918. (*Prasa warszawska w latach 1917—1918. Szkic bibliograficzno-statystyczny*, „Biblioteka Prasowa Polska“, Warszawa 1921, z. 2, ss. nłb. 1, 11, nłb. 2).

Informacje o prasie tego okresu zawiera również *Próba bibliografii polskich druków wojennych 1914—1915* Mieczysława Opałka, wyd. w Krakowie w 1916, ss. 17.

z warsztatu historyka, ze środowisk uniwersyteckich. Są to pierwsze prace oparte na materiałach źródłowych, a nie na wykazach bibliograficznych dawnych autorów. Prace Gąsiorowskiej, Gułkowskiego, Drewnowskiego, a w pewnym stopniu także prace Kraushara, należy uznać za pierwsze prace naukowe z dziedziny badań historycznoprasowych. W dalszym ciągu stosowano w badaniach historycznoprasowych metodę opisową. Na tym tle wyraźniej występuje rozprawa Drewnowskiego. Autor jej po raz pierwszy w badaniach polskich zwracał uwagę na metody kształtowania opinii publicznej. Przedmiotem jego rozważań były zarówno prasa, jak i nie dostrzegany w dotychczasowych opracowaniach — czytelnik. Prace lat poprzedzających wybuch I wojny światowej to niewątpliwie początek badania historii prasy w Polsce.

W porównaniu z okresem poprzednim dwudziestolecie międzywojenne nie miało wielkich osiągnięć w zakresie badań historycznoprasowych. Niemniej, obserwujemy w tym czasie dość poważne próby organizacji tych badań oraz zarysowywanie się nowych kierunków studiów nad przeszłością prasy.

Niewątpliwie przychylny dla rozwoju badań historycznoprasowych był fakt powołania w Polsce szkolnictwa dziennikarskiego. W latach pierwszej wojny światowej, w okresie prób budowania własnego aparatu państwowego myślano o stworzeniu placówek kształcenia dziennikarzy polskich. W Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich w Warszawie odbywały się narady w sprawie organizacji uczelni dziennikarskich. Z kół zbliżonych do Naczelnego Komitetu Narodowego wyłaniał się projekt utworzenia szkoły dziennikarskiej przy Towarzystwie Kursów Naukowych w Warszawie. W rezultacie w 1917 roku utworzono równoległe dwa ośrodki: Wydział Dziennikarsko-Publicystyczny przy Szkole Nauk Społecznych, przemianowany w 1918 roku na Szkołę Nauk Politycznych, oraz Szkołę Dziennikarsko-Publicystyczną przy Wolnej Wszechnicy Polskiej, przemianowaną w 1927 roku na samodzielną Wyższą Szkołę Dziennikarską w Warszawie. W uczelniach tych obok innych zagadnień związanych z prasą Jarkowski prowadził wykłady z zakresu historii prasy.

Nie bez znaczenia dla rozwoju badań historycznoprasowych okresu dwudziestolecia były starania zmierzające do utworzenia polskiego archiwum prasowego, a potem instytucji koordynującej prace badawcze nad prasą. Urządzone parokrotnie krajowe i zagraniczne wystawy prasowe również sprzyjały rozwojowi studiów prasoznawczych.

Bezpośrednio po I wojnie światowej ukazał się *Zarys rozwoju piś-*

miennictwa polskiego opracowany przez Mariana Szyjkowskiego¹⁰². Autora, historyka literatury, śladem jego poprzedników interesowały przede wszystkim czasopisma tzw. literackie. W dość pobieżnym przeglądzie całości piśmiennictwa polskiego Szyjkowski poświęcił nieco uwagi czasopiśmiennictwu opatrując je hasłem „publicystyka“¹⁰³; z tego punktu widzenia godna uwagi jest jego ocena „Gazety Narodowej i Obcej“, podkreślająca znaczenie informacji w procesie kształtowania opinii publicznej¹⁰⁴. Historycy literatury, piszący w okresie dwudziestolecia, sprawy czasopiśmiennictwa usuwali zazwyczaj na daleki margines swych zainteresowań¹⁰⁵.

Lata po I wojnie przyniosły kilka przyczynków bibliograficznych pióra Jarkowskiego¹⁰⁶ oraz zestawienia bibliograficzne omawiające rozwój prasy żydowskiej w Polsce¹⁰⁷.

Ze środowiska lwowskiego wyszła w tym czasie niewielka praca stanowiąca kontynuację badań rozpoczętych jeszcze przed pierwszą wojną światową nad początkami publicystyki literackiej. Ludwik Bernacki dokonał mianowicie odkrycia numerów „Monitora“ z 1763 r., czasopisma o rok starszego od głośnego „Monitora“ Bohomolca¹⁰⁸.

Uzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku umożliwiło opracowywanie i publikowanie historii prasy konspiracyjnej. W 1919 roku

¹⁰² M. Szykowski: *Zarys rozwoju piśmiennictwa polskiego*, Poznań 1918, ss. 2 nłb., 245, 4 nłb.

¹⁰³ Jw., s. 53.

¹⁰⁴ „... pierwszy dziennik polityczny, który dawną rolę informacyjną rozszerza do stanowiska poważnego czynnika, mającego zadanie urabiania opinii publicznej“, jw., s. 55.

¹⁰⁵ Np. Bronisław Chlebowski w swej *Literaturze polskiej porozbiorowej*, Lwów 1935, ss. 614, nie omawia w ogóle zagadnień prasowych.

¹⁰⁶ S. Jarkowski: *La presse française d'autrefois en Pologne*, „Journal de Pologne“, 1919, n-o 1—2; tegoż: *Polskie czasopisma rolnicze i treści pokrewnej podczas wojny 1914—1919*, „Ziemianin“, 1919, nr IX—XII, i odb. Warszawa 1920, ss. 59, 1 tabl.

Na uwagę zasługuje praca wspólna K. Daszkiewiczza i S. Jarkowskiego: *Bibliografia najważniejszych prac dotyczących prasy polskiej*, Warszawa 1922, ss. 15 i skorowidz, „Biblioteka Prasowa Polska“, z. 3. Jest to bibliografia rozumowana ułożona alfabetycznie według nazwisk autorów.

¹⁰⁷ Są to następujące pozycje: a) artykuł sygnowany „A.H.“: *Nasza prasa w języku polskim w b. Kongresówce*, „Życie Żydowskie“, 1919, nr 1—6 (pismo o charakterze syjonistycznym), b) D. Druck: *Cu der Geszichte für der judischer Presse*, Warszawa 1920, c) P. Czaykowski: *Prasa żydowska w Polsce*, „Przegląd Judaistyczny“, 1922, nr 3.

¹⁰⁸ L. Bernacki: *Adama Czartoryskiego, Generała Ziemi Podolskich*, „Monitor“ z 1763 r. i „Kalendarz teatrowy“ na rok 1780, „Exlibris“, 1920, z. 3, s. 40—51, i odb. Lwów 1920, ss. 12.

Feliks Perl i Zygmunt Zaremba wydali swoje wspomnienia dotyczące dziejów prasy socjalistycznej w Polsce¹⁰⁹. Wydany w 1924 roku tom 6 czasopisma „Exlibris“ zamieścił dwie prace poświęcone prasie konspiracyjnej. Justyn Sokulski, autor pracy o tajnej prasie w dobie powstania styczniowego¹¹⁰, zajął się głównie zbiorami tej prasy w Polsce oraz postacią Agatona Gillera. Przeprowadził częściową analizę prasy powstańczej i zamieścił garść danych biograficznych o redaktorach tej prasy. Rozprawa Sokulskiego dla dzisiejszego badacza ma wyłącznie wartość faktograficzną. Nie do przyjęcia są oceny autora (np. ostra krytyka działalności Ignacego Chmielewskiego i pełna apologia postaci Gillera). Podobne walory reprezentuje praca Leona Wasilewskiego o tajnej prasie rewolucyjnej w zaborze rosyjskim¹¹¹. Szkic ten miał głównie walory propagandowe. Przedmiotem opracowania są zasadniczo pisma wydawane przez PPS, a po rozłamie 1906 roku pisma PPS-Frakcji, jakkolwiek tytuł sugeruje, że autor miał zamiar zająć się całą prasą tajną (z pism SDKPiL autor wymienia np. tylko „Czerwony Sztandar“). Rozdziały V i VI poświęcone są prasie tajnej w okresie pierwszej wojny, ale i tu znalazły się tylko tytuły pism obozu aktywistycznego (nie wszystkie, np. brak „Kilińskiego“, organu NZR). Przy opracowaniu szkicu autor korzystał wyłącznie z książkowych wydawnictw PPS. Praca nie została opatrzona aparatem naukowym. Dla badacza tego zagadnienia szkic Wasilewskiego stanowić może jedynie bardzo niekompletny wykaz tytułów prasy tajnej okresu 1879—1918¹¹².

Poddając ocenie własną przeszłość konspiracyjną partii polityczne nie zapomniały o prasie. Stąd w wydawnictwach tego okresu znaleźć można informacje o czasopiśmiennictwie politycznym końca XIX i początku XX wieku. W *Księdze pamiątkowej PPS* z 1923 roku nie zabrakło miejsca dla wydawnictw periodycznych partii¹¹³. Z tego względu na szczególną uwagę zasługuje podręcznikowe wydanie *Dziejów Polski* historyka związanego ze stronnictwem Narodowej Demokracji, Wacława

¹⁰⁹ Rec. Z. Zaremba [Feliks Perl, Zygmunt Zaremba]: *Z dziejów prasy socjalistycznej w Polsce*, Warszawa 1919, ss. 64. Wspomnienia autorów dotyczą głównie organów PPS-Frakcji, wydawanych w Warszawie w latach 1906—1917.

¹¹⁰ J. Sokulski: *Prasa tajna i jej kierownicy w dobie powstania styczniowego*, „Exlibris“, t. 6, 1924, s. 119—138 i odb.

¹¹¹ L. Wasilewski: *Tajna prasa rewolucyjna w zaborze rosyjskim w dobie popowstaniowej*, „Exlibris“, t. 6, 1924, s. 139—158, odb. Kraków 1924, ss. 24.

¹¹² Pierwsze pismo zanotowane przez Wasilewskiego, „Głos Więźnia“, ukazało się w 1879 roku.

¹¹³ *Księga pamiątkowa Polskiej Partii Socjalistycznej*, Warszawa 1923. Z ważniejszych materiałów zawartych w *Księdze* wymienić należy artykuł wspomnieniowy M. Paszkowskiej: *Espedycja i kolportaż „Bibuły“*, (s. 111—113).

Sobieskiego¹¹⁴. Jest to jedyny podręcznik historii Polski opublikowany w okresie międzywojennym, który zamieszcza informacje o prasie periodycznej. Jakkolwiek informacje te są tendencyjne, nie ulega wątpliwości zasługa w zakresie wprowadzenia tematyki prasowej do pracy syntetycznej i podkreślenie roli prasy w dziejach społeczno-politycznych¹¹⁵. W wydanym w roku 1927 sześciotomowym dziele zbiorowym: *Polska, jej dzieje i kultura*¹¹⁶ zabrakło nawet wzmianki o czasopiśmiennictwie.

Pierwsze dziesięciolecie okresu międzywojennego przyniosło szereg drobnych prac z zakresu historii prasy polskiej o różnorodnej tematyce; o czasopiśmiennictwie lekarskim pisali w tym czasie Władysław Zahorski¹¹⁷ i Witold Nowicki¹¹⁸. O genezie „Biblioteki Warszawskiej“ i jej charakterze w latach 1841—1863 oraz o środowisku, jakie reprezentowała, pisał Stefan Mękowski w „Pamiętniku Literackim“ z 1925 roku¹¹⁹. Do problemu „Monitora“ Bohomołca nawiązał Bronisław Gubrynowicz¹²⁰. Syndykat dziennikarzy pomorskich wydał propagandową broszurę pod redakcją Leona Sobocińskiego i Ludwika Łydki obrazującą ogólny rozwój dziennikarstwa polskiego¹²¹. Pojawiły się też prace dotyczące prasy polskiej w językach obcych. Drobne przyczynki o prasie emigracyjnej, wydawanej w języku polskim i francuskim we Francji w latach 1831—1848, ogłosił W. Langrod w 1927 r. w czasopiśmie ukazującym się w Paryżu w języku francuskim pt. „La Pologne“¹²². Jak

¹¹⁴ W. Sobieski: *Dzieje Polski*, t. 1—3, Kraków—Warszawa 1923—1925. Drugie wydanie tej pracy z 1938 r. przejrzał i uzupełnił Stanisław Kozicki.

¹¹⁵ Rozdział III pracy Sobieskiego zatytułowany: *Wzmaganie się sił naszych* dotyczy początków XX wieku i przynosi uwagi autora o roli „prasy narodowej“ w tym okresie i informacje o „Głosie“, „Przeglądzie Wszechpolskim“ i „Słowie Polskim“.

¹¹⁶ *Polska, jej dzieje i kultura*, t. 1—3, Warszawa 1927—1932. Wydanie zbiorowe.

¹¹⁷ W. Zahorski: *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w Wilnie w XIX stuleciu* [w:] *Prace T.P.N. w Wilnie, Wydział Nauk Matematycznych i Przyrodniczych*, t. 1, Wilno 1924, s. 130—138.

¹¹⁸ W. Nowicki: *Z dziejów lwowskiego „Tygodnika Lekarskiego“*, Lwów 1928, ss. 1 nłb, 34. Odb. z „Polskiej Gazety Lekarskiej“, 1928, nr 21—24.

¹¹⁹ S. Mękowski: *O genezie „Biblioteki Warszawskiej“ i jej charakterze w latach 1841—1863*, „Pamiętnik Literacki“, 1925/26, cz. II tomu 22/23, Miscellanea, s. 484—498.

¹²⁰ B. Gubrynowicz: *Na marginesie „Monitora“*. *Przyczynek do dziejów czasopiśmiennictwa polskiego XVIII wieku*, Kraków 1928, ss. 26.

¹²¹ L. Sobociński i L. Łydka: *Z dziejów prasy pomorskiej. Powstanie i rozwój prasy w Polsce*, Grudziądz 1925.

¹²² W. L. Langrod: *Le journaux de l'émigration polonaise en France 1831—1848. Les journaux de la langue française*, „La Pologne politique, économique,

podaje Zieliński we wstępie do *Bibliografii czasopism polskich za granicą*, Langrod przygotował obszerne i gruntowne studium o prasie Wielkiej Emigracji. Ogłoszone przyczynki nie mają jednak charakteru naukowego. Stanowią jedynie zbiór impresji autora na temat wyznaczony w tytule, bez uzasadnienia źródłowego. Stanisław Bernatt wydał w tym czasie pierwszą pracę o czasopiśmie niemieckich w Polsce¹²³. Opublikował on tylko część drugą swej rozprawy doktorskiej dotyczącej czasopiśmiennictwa niemieckiego w Polsce w XIX i XX wieku. Znalazły tu omówienie trzy długowieczne pisma, które odegrały poważną rolę na terenie Polski: „Lodzer Zeitung“, „Posener Tageblatt“, „Kattowitzer Zeitung“. Autora interesowała głównie finansowa strona tych wydawnictw. Zasadniczą część publikowanej pracy poświęca prasie współczesnej sobie. Zestawienie statystyczne, wykaz tytułów prasy niemieckiej w 1925 r. i szczegółowy wykaz literatury przedmiotu są cennym uzupełnieniem pracy.

Stefan Borski wydał w 1929 roku w Moskwie szkic bibliograficzno-informacyjny o prasie polskiej w Rosji i w Związku Radzieckim¹²⁴, opracowany na podstawie tamtejszych zbiorów i zestawień statystycznych. Ukazały się też opracowania statystyczne współczesnych zagadnień prasowych. Jadwiga Bornsteinowa ogłosiła w „Kwartalniku Statystycznym“ rozprawkę o czasopiśmie polskich w latach 1925—1927¹²⁵. Zygmunt Szempliński wydał w tym czasie interesującą pracę o prasie zawodowej w Polsce¹²⁶. Praca i zawarte w niej materiały statystyczne obejmują lata 1925—1927. Pojęciem „prasa zawodowa“ określił autor prasę branżowo-fachową. Prasę tę rozpatrywał w trzech aspektach: 1. według zatrudnienia pracowników, tj. prasę robotników (w tym robotników rolnych), prasę pracowników umysłowych, prasę pracowników państwowych. 2. według barwy związków zawodowych, tj. prasę

littéraire et artistique“, 1927, s. 81—85; tegoż autora: *Les premiers journaux polonais à Paris et en province (1832—33)*, tamże, s. 217—222.

O przygotowywanej przez Langroda pracy: *La genèse et développement du journalisme de l'émigration polonaise en France 1831—1948* wspomina S. Zieliński we wstępie do *Bibliografii czasopism polskich za granicą*, Warszawa 1935, s. 6.

¹²³ S. Bernatt: *Die deutsche politische Tagespresse in Polen*, Poznań 1926, ss. 57 + 2 mapy. Prasie niemieckiej w Polsce poświęcony jest także rozdział pracy Z. Stolińskiego: *Die deutsche Minderheit in Polen*, Warszawa 1928, tytuł rozdziału: *Die deutsche Presse in Polen*, s. 67—69.

¹²⁴ S. Borski: *Prasa polska w ZSRR*, Moskwa 1929, ss. 44, 1 nlb.

¹²⁵ J. Bornsteinowa: *Czasopisma w Polsce (1925—1927)*, „Kwartalnik Statystyczny“, 1928, z. 4, s. 1591—1615.

¹²⁶ Z. Szempliński: *Prasa zawodowa w Polsce*, „Statystyka Pracy“, 1929, t. 8, z. 3, odb. Warszawa 1929, ss. 21.

związkową zbliżoną do PPS, prasę wydawaną pod egidą NPR, prasę chrześcijańską i prasę związaną z „ugrupowaniami stojącymi na lewo od PPS“. 3. terytorialnie.

Ocenę współczesnej mu prasy przeprowadził autor na tle historii rozwoju ruchu robotniczego i zawodowego w byłych zaborach. Opinia Szemplińskiego pokrywa się z ówczesnym stanowiskiem stronnictwa Narodowej Partii Pracy. Krytykował on wpływy inteligenckie w robotniczej prasie socjalistycznej, a tym samym podważał użyteczność tej prasy. Na tej płaszczyźnie przeciwstawiał prasę zawodową b. Kongresówki (wydawnictwa Związku Stowarzyszeń Zawodowych), wydawnictwom poznańskim (prasa Zjednoczenia Zawodowego Polskiego). Czasopisma poznańskie ocenił autor pozytywnie — podkreślił ich rzeczowy sposób ujmowania zagadnień. Nad prasą Kongresówki ciążyła, jego zdaniem, „inteligentność, a więc emocjonalizm“. Pomimo tych zastrzeżeń teza Szemplińskiego o politycznej roli prasy zawodowej jest do przyjęcia. Praca zawiera tabele statystyczne, ukazując wzrost nakładu pism poszczególnych typów prasy, spis wydawnictw i wysokość ich nakładu w poszczególnych latach ¹²⁷.

Praca oparta na opracowaniach Głównego Urzędu Statystycznego i wydana w „Statystyce Polskiej“ przedstawia dla dzisiejszego badacza prasy cenny materiał liczbowy i faktyczny. Była to pierwsza praca omawiająca prasę związków zawodowych w Polsce oraz jej rolę w kształtowaniu poglądów politycznych szerokich warstw społecznych.

Omawiając piśmiennictwo historycznoprasowe pierwszego dziesiętka lat niepodległej Polski wymienić należy pracę Henryka Eilego poświęconą prasie warszawskiej, wydawanej w 1829 r. ¹²⁸ Jest to praca bibliograficzno-statystyczna zawierająca elementy opisowe. Podstawę źródłową tej pracy stanowi spis czasopism Dyrekcji Generalnej Poczty Królestwa Polskiego na rok 1829.

Opracowania historycznoprasowe tego okresu miały zatem charakter przyczynkowy i w niewielkim tylko stopniu poszerzały stan wiedzy o dziejach czasopiśmiennictwa, a w stosunku do badań prowadzonych

¹²⁷ „Po przeczytaniu szeregu pism obu kierunków z dwu różnych dzielnic ujrzymy wyraźnie dwa odmienne sposoby ujmowania rzeczywistości ..., emocjonalny i kalkulacyjny. Tam idee ogólne, tu sprawy określonego zawodu ... W ogólnym światopoglądzie Zjednoczenie Zawodowe jest bardziej optymistyczne. Wie, że istnieje walka, ale nie zamyka oczu, że w walce tej można coś uzyskać. Socjalizm uważa rzeczywistość za bezwzględne zło i porównywa to zło z ideałem przyszłości ..., Prasa Zjednoczenia Zawodowego przede wszystkim informuje klasowo, urabia masy“, jw., s. 12.

¹²⁸ H. Eile: *Prasa warszawska przed 100 laty i współczesna jej ocena*, Warszawa 1929, ss. 53.

w okresie przed I wojną światową stanowiły nawet regres. Dwusetna rocznica nieprzerwanej egzystencji prasy w Polsce nie pozostawiła śladu w piśmiennictwie naukowym o prasie.

Przełom w tej dziedzinie stanowiła natomiast setna rocznica powstania listopadowego. W 1930 roku ukazały się trzy prace omawiające udział prasy w powstaniu. Józef Bero w artykule: *Z działalności Biura Prasowego Rządu Narodowego w 1831 r.* podał rzeczową informację dotyczącą działalności Biura i jej kierownika Adama Tomasza Chłędowskiego, opracowaną na podstawie wspomnianej wyżej pracy Kraushara¹²⁹ i akt centralnych władz powstania listopadowego. Zagadnieniem cenzury zajął się Adam Bar¹³⁰, przeprowadzając w swym artykule konfrontację informacji prasowych o wypadkach powstania z ich rzeczywistym przebiegiem. Ogólnie o prasie powstania listopadowego pisał także Henryk Eile w rocznicowym wydawnictwie: *Rok 1830*¹³¹.

Lata trzydzieste dwudziestego wieku wniosły pewne ożywienie w zakresie badań nad prasą, jakkolwiek trudno jeszcze mówić o pracach organizowanych w ośrodkach badawczych. Niemniej można wskazać na pewne grupy zagadnień interesujące szczególnie badaczy w tym okresie. Pod względem ilości opracowań poczesne miejsce zajmowała prasa śląska. Problemowi prasy śląskiej w różnych epokach historycznych poświęcił dwa szkice znany bibliograf Adam Bar. Są to: *Karol Miarka jako redaktor „Katolika“*. *Fragment z dziejów prasy polskiej na Górnym Śląsku*¹³², oparty na bardzo szczerpym źródłowym materiale, oraz rozprawka dotycząca czasów niemal współczesnych: *Prasa górnośląska w okresie plebiscytu i powstań*¹³³.

Informacje o dziejach „Gazety Opolskiej“ w całym jej okresie ukaźywania się, tj. od 1888 do roku 1922, przyniosły trzy prace Mieczysława Tobiasza¹³⁴. Operują one tym samym materiałem informacyjnym¹³⁵,

¹²⁹ Patrz przypis 73.

¹³⁰ A. Bar: *Prasa powstania listopadowego*, *Silva Rerum*, t. 5, 1930, z. 10—12, s. 184—189, i odb.

¹³¹ H. Eile: *Prasa polska z 1830 roku* [w:] tegoż autora: *Rok 1830*, Warszawa 1930, s. 17—33.

¹³² A. Bar: *Karol Miarka jako redaktor „Katolika“*. *Fragment z dziejów prasy polskiej na Górnym Śląsku*, Katowice 1935, ss. 29.

¹³³ Tenże: *Prasa górnośląska w okresie plebiscytu i powstań*, Kraków 1935, ss. 8. Instytut Śląski w Katowicach. Komunikat nr 44.

A. Bar jest także autorem pierwszego w Polsce skryptu: *Dzieje prasy*, Kraków b.r.w., ss. 50. Maszynopis powielony. Był to skrypt uniwersytecki do dziejów dziennikarstwa światowego, dość jednak pobieżny, będący w zasadzie historycznym skorowidzem tytułów gazet w różnych krajach.

¹³⁴ M. Tobiasz: *Na froncie walki narodowej w Opolskiem*. Bronisław Koraszewski 1888—1922, Katowice 1938, ss. 149; tegoż: *Pionierzy odrodzenia naro-*

opierają się na tej samej podstawie materiałowej¹³⁶ oraz dają identyczną ocenę prasy polskiej na Śląsku w omawianym okresie. Tobiasz ocenił postawę Bronisława Koraszewskiego w pierwszym okresie wydawania pisma jako radykalną. Postać Koraszewskiego i jego „Gazety“ ukazał na szerokim tle wypadków politycznych, walki narodowej oraz działalności prasowej innych ośrodków śląskich (Katowice, Racibórz).

Problem narodowościowy w Polsce okresu międzywojennego znalazł też swe częściowe odbicie w pracach poświęconych zagadnieniom prasowym. Inicjatywę podjął założony w 1921 r. przez Leona Wasilewskiego Instytut Badań Narodowościowych. W 1930 r. w „Sprawach Narodowościowych“, organie tej instytucji, ukazał się artykuł M. Felińskiego: *Prasa ukraińska w Polsce*¹³⁷. Wykaz czasopism ukraińskich wychodzących w 1930 roku poprzedził autor krótkim wstępem, stanowiącym zwięzły przegląd historii prasy ukraińskiej, poczynszy od 1848 roku na tle ukraińskich tendencji politycznych. W części zasadniczej — wykazie czasopism, podał tytuł, adres, nazwisko redaktora, częstotliwość, wysokość nakładu i kierunek polityczny pisma. Wykaz nie objął całości czasopiśmiennictwa ukraińskiego. Feliński celowo pominął te pisma ukazujące się w języku ukraińskim, których wydawcy, zdaniem autora, reprezentowali stanowisko prorosyjskie. Część trzecia artykułu zawiera omówienia tytułów prasowych według chronologii ich ukazywania się. Część tę kończą zestawienia statystyczne, mało wiarogodne; bowiem Feliński nie podał, czy statystyka obejmuje całą prasę ukraińską, czy też wybra-

owego i politycznego na Śląsku 1863—1914, wyd. I, Katowice 1937; wyd. II, Katowice 1945, ss. 127; tegoż, wydana już po II wojnie, ale na podstawie tych samych materiałów: *Bronisław Koraszewski wydawca „Gazety Opolskiej“ 1864—1922*, Warszawa 1948, ss. 78 (wyd. do użytku szkolnego).

¹³⁵ Stosunkowo szerzej autor ujął zagadnienie w pracy *Pionierzy odrodzenia narodowego i politycznego na Śląsku* (w latach 1863—1914). Dał tu szersze tło polityczne opisywanych wypadków, omówił także przebieg Wiosny Ludów na ziemiach śląskich.

¹³⁶ Listy działaczy śląskich, znajdujące się prawdopodobnie w posiadaniu autora, 14 czasopism wychodzących w zaborze pruskim i w innych zaborach oraz „Kraj“ petersburski z różnych lat i bogata literatura drukowana polska i niemiecka dotycząca przedmiotu opracowania.

Ponadto o prasie śląskiej w tym okresie ukazały się następujące pozycje: a) M. Gładysz: *Polskie czasopisma dla dzieci i młodzieży na Śląsku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku“, 1931, s. 303—321. b) L. Brożek, O. Michajda: *Powojenna prasa polska na Śląsku Cieszyńskim*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Śląsku“, 1934, s. 217—230 i odb. c) *Poradnik dla ludu górnośląskiego Karola Kosińskiego w ocenie jego współczesnych*. Wstępem poprzedził i przetłumaczył Jacek Koraszewski, „Zaranie Śląskie“, 1938, z. 3, s. 163—166.

¹³⁷ M. Feliński: *Prasa ukraińska w Polsce (stan na początku 1930 roku)*, „Sprawy Narodowościowe“, 1930, nr 1, s. 27—43.

ne uprzednio czasopisma. Nie podał także, z jakich źródeł czerpał dane statystyczne i bibliograficzne. Niewątpliwie wartościową pozycję pod względem bibliograficznym stanowi monografia Karola Kaschnitza o prasie niemieckiej w Polsce wydana w serii Biblioteki Spraw Narodowościowych¹³⁸. Autor ujął zagadnienie historycznie, kreśląc na wstępie kilka uwag dotyczących roli prasy niemieckiej w Polsce w czasie rozbiorów i I wojny światowej. Dzieje prasy niemieckiej w Polsce doprowadził do roku 1932. Kaschnitz rozpatrywał tę prasę w kilku aspektach: terytorialnym, politycznym i według częstotliwości ukazywania się. Tezy autora zostały poparte danymi statystycznymi.

W 1933 roku ukazał się artykuł monograficzny o dziejach prasy żydowskiej w Polsce Aleksandra Haftki zamieszczony w dwutomowym dziele zbiorowym pt. *Żydzi w Polsce Odrodzonej*¹³⁹. Autor omówił osobno prasę żydowską w języku hebrajskim, osobno w języku niemieckim, polskim i prasę żargonową. Praca jego jest przeglądem historii prasy żydowskiej w Polsce od jej początków do 1918 roku. Haftka przeprowadził analizę programów ważniejszych czasopism żydowskich („Hajnt“, „Der Moment“ i innych) i podał wysokości nakładów tych pism w różnych okresach. Brak jednak informacji o źródłach artykułu oraz wykazu literatury przedmiotu.

Z 1935 roku pochodzi szkic historyczny: *Dzieje prasy żydowskiej w Stanisławowie* Leona Streita poprzedzony przedmową Maksymiliana Rosenbauma¹⁴⁰.

Ukazało się również kilka prac omawiających dzieje prasy emigracyjnej i polonijnej. W 1930 roku Stanisław Osada wydał w Pittsburgu referat o prasie i publicystyce polskiej w Ameryce¹⁴¹. Był to dość sumiennie przedstawiony zarys bibliograficzno-polityczny prasy polskiej w Ameryce, o której informacje autor czerpał ze wspomnianego refe-

¹³⁸ K. Kaschnitz: *Prasa niemiecka w Polsce*, Instytut Spraw Narodowościowych, Biblioteka Spraw Narodowościowych, Warszawa 1933, nr 13, ss. 30, tabl. 1. Bibliografię prasy niemieckiej w Polsce opublikował w tymże roku P. Grzegorzczak w pracy: *Uwagi o prasie niemieckiej w Polsce*, „Strażnica Zachodnia“, 1933, nr 1—2, s. 103—107, i odb. Poznań 1933, s. 13—16.

¹³⁹ A. Haftka: *Prasa żydowska w Polsce (do 1918 r.)* [w pracy zbiorowej:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 2, Warszawa 1933, s. 148—161 (Wydawnictwo o charakterze syjonistycznym).

¹⁴⁰ L. Streit: *Dzieje prasy żydowskiej w Stanisławowie*, Stanisławów 1935, ss. 48.

W 1936 roku ukazała się ponadto tendencyjna broszura Z. Jamińskiego o *Prasie żydowskiej w Polsce*, Lwów, ss. 8.

¹⁴¹ S. Osada: *Prasa i publicystyka polska w Ameryce w treściwym referacie opracowanym...*, Pittsburg 1930, ss. 108.

ratu H. Nagła i fragmentów *Historii Polski w Ameryce* W. Kruszki¹⁴². Szkic zawierał informacje o wysokościach nakładów prasy w różnych okresach oraz pobieżne uwagi dotyczące jej politycznego zróżnicowania, ponadto obszerny przegląd bibliograficzny czasopism ułożony chronologicznie według poszczególnych dziesięcioleci, od 1865 roku począwszy, i biografie redaktorów pism.

Syntezę historii prasy polskiej w Ameryce oraz jej stanu aktualnego na rok 1930 starał się przedstawić Czesław Łukaszewicz w szkicu: *Prasa polska w Stanach Zjednoczonych*¹⁴³. Artykuł ten, nie zaopatrzony w aparat naukowy, był jednak pobieżnym przeglądem prasy pod względem jej zróżnicowania politycznego i zawierał impresje autora na temat roli prasy „amerykańskiej“ i jej stosunku do spraw krajowych w okresie I wojny światowej i współczesnym autorowi.

Najpoważniejszą publikacją dwudziestolecia, poświęconą czasopiśmiennictwu emigracyjnemu, była niewątpliwie *Bibliografia czasopism polskich za granicą* Stanisława Zielińskiego¹⁴⁴.

Opracowana z nie spotykaną dotychczas dokładnością na podstawie wielu zestawień bibliograficznych, przekazów źródłowych i zbiorów bibliotecznych (m.in. zaginionych dziś zbiorów raperswilewskich) stanowiła pełny przegląd historii polskiego czasopiśmiennictwa emigracyjnego do 1934 roku włącznie. Układ alfabetyczny i terytorialny ułatwiał korzystanie z tej pracy.

Wobec ogromu zniszczeń wojennych *Bibliografia* Zielińskiego jest dziś jedynym źródłem informującym o istnieniu wielu pism emigracyjnych.

¹⁴² W. Kruszka: *Historia Polski w Ameryce*, Milwaukee-Wisconsin 1905—1908, cz. IV i V.

¹⁴³ Cz. Łukaszewicz: *Prasa polska w Stanach Zjednoczonych*, „Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego“, t. 3—4, 1930, s. 295—299. Czasopiśmiennictwem polskim w Ameryce zajmował się również M. Szawlewski w pracy: *Wychodźstwo polskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Lwów 1924, ss. 472.

¹⁴⁴ S. Zieliński: *Bibliografia czasopism polskich za granicą 1830—1934*, Warszawa 1935, ss. 308.

Na marginesie tej pracy powstał niewielki objętościowo artykuł: *Czasopiśmiennictwo polskie za granicą*, zamieszczony w „Prasie“, organie Polskiego Związku Wydawnictw Dzienników i Czasopism. Nie jest zaopatrzony w aparat naukowy, choć dla jego opracowania autor musiał wykorzystać liczne bibliografie, spisy i zbiory prasy, o których wspomina we wstępie do *Bibliografii*. Artykuł ten stał się raczej popularnym zarysem bibliograficzno-statystycznym niż syntetycznym szkicem o polskim czasopiśmiennictwie emigracyjnym, do opracowania którego autor posiadał potrzebne materiały (*Czasopiśmiennictwo polskie za granicą*, „Prasa“, 1936, nr 6—7).

W latach trzydziestych ukazało się też wiele artykułów i zestawień bieżących, dotyczących periodycznego piśmiennictwa emigracyjnego¹⁴⁵.

Postępująca w okresie dwudziestolecia specjalizacja prasy zawodowej i naukowej domagała się opracowania. Pojawiły się więc w tym czasie artykuły omawiające *Zarys historii polskich czasopism lekarskich*¹⁴⁶, prace poświęcone czasopiśmiennictwu rolniczemu¹⁴⁷, artykuł obrazujący rozwój prasy technicznej w Polsce¹⁴⁸, artykuły o polskim czasopiśmiennictwie historycznym¹⁴⁹.

Dopiero w końcu okresu międzywojennego zaczęły pojawiać się monograficzne prace historycznoprasowe poświęcone prasie ubiegłych epok.

Irena Turowska-Barowa opublikowała w 1933 roku studium o czasopiśmie Naruszewicza „Zabawy Przyjemne y Pożyteczne“, oparte na lekturze tego pisma¹⁵⁰. Dwa artykuły problemowe o dziejach „Gazety

¹⁴⁵ Na uwagę zasługuje artykuł M. Miż-Miszyna zamieszczony w czasopiśmie „Polacy za granicą“, organie Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy, pt. *Prasa polska w krajach mniejszościowych*, tj. w rozumieniu autora w krajach ościennych. Artykuł ten jest przeglądem bibliograficznym prasy polskiej ukazującej się aktualnie (w 1932 r.) w Niemczech, Czechosłowacji, Litwie, Rumunii i Łotwie, z pominięciem prasy polskiej wydawanej w Związku Radzieckim. Także i inne artykuły tego czasopisma zawierają informacje o prasie emigracyjnej i polonijnej („Polacy za granicą“, 1930, z. 10). Na łamach tego czasopisma ukazały się ponadto artykuły: G. Ogrockiego: *Polskie organizacje i polska prasa w Czechosłowacji*, „Polacy za granicą“, 1930, nr 9, s. 273—278; T. Kaltenbacha: *O narodowe oblicze zagranicznej prasy polskiej*, tamże, 1932, nr 11 i inne. Nie posiadają one charakteru opracowań naukowych.

¹⁴⁶ H. Waserman: *Zarys historii polskich czasopism lekarskich*, „Medycyna“, 1933, nr 17, s. 550—564.

¹⁴⁷ W 1925 r. Stanisław Jarkowski opublikował broszurę: *La presse agricole polonaise*, zawierającą historyczny przegląd polskich czasopism rolniczych lub pośrednio związanych z rolnictwem (Varsovie 1925, ss. 23). W latach trzydziestych ukazały się S. Biedrzyckiego: *Stan i rozwój piśmiennictwa rolniczego w latach 1920—1930*, Warszawa 1930, ss. 17; artykuł J. Rakowskiego: *Prasa gospodarcza [w:] Pięć lat na froncie gospodarczym*, t. 2, Warszawa 1931, s. 639—654; artykuł historyczny A. Bukowskiego: *Pomorskie czasopisma rolnicze. Krótki przegląd historyczny*, „Kłosa“, 1938, nr 17—18, i odb. Toruń 1938, ss. 11, omawiający prasę rolniczą na Pomorzu w latach 1850—1908.

¹⁴⁸ A. Pawłowski: *Prasa techniczna w odrodzonej Polsce*, „Inżynier Kolejowy“, 1934, nr 9, s. 200—203.

¹⁴⁹ Cz. Gutry: *Polskie czasopiśmiennictwo historyczne 1918—1922*, „Droga“, 1933, nr 5, s. 471—476, i odb. Warszawa 1933, ss. 7, oraz N. Gąsiorowska: *Czasopiśmiennictwo w zakresie historii społeczno-gospodarczej*, „Ekonomista“, t. 2, 1933, s. 99—106.

¹⁵⁰ I. Turowska-Barowa: „Zabawy Przyjemne y Pożyteczne“ (1770—1777). *Ze studiów nad literaturą stanisławowską*, Kraków, 1933, ss. VI, 81.

W. Księstwa Poznańskiego“ ogłosiła Ewa Słabęcka w „Kronice m. Poznania“ w latach 1935—1937¹⁵¹. Autorka wykorzystała materiał drukowany, polski i niemiecki, omówiła dzieje „Gazety“ na szerokim tle wypadków politycznych, przeprowadziła analizę jej treści oraz poszczególnych działów, poruszyła problem czytelnictwa prasy w tym okresie. O czasopiśmiennictwie poznańskim tego okresu informowała ponadto wydana w 1938 roku monografia Zygmunta Kosidowskiego o „Tygodniku Literackim“ ukazującym się w latach 1838—1845¹⁵².

Popularną broszurkę pozbawioną aparatu naukowego o historii „Tygodnika Ilustrowanego“ wydał Jan Muszkowski w 75-lecie istnienia tego pisma w 1935 roku¹⁵³. Praca była pisana na zamówienie właścicieli firmy Gebethner i Wolff, mógł więc autor korzystać z archiwum wydawnictwa. Muszkowski co prawda sięgnął do zbiorów, ale poza kilku nieznacznymi wzmiankami archiwum tego nie wykorzystał. Zostało ono zniszczone w czasie ostatniej wojny.

Jedyna praca dotycząca czasopiśmiennictwa zagranicznego, tj. prasy angielskiej, w opracowaniu Tadeusza Grzebieniowskiego ukazała się w 1936 r.¹⁵⁴. Charakterystykę lwowskiego czasopiśmiennictwa literackiego w XX wieku zamieścił Bronisław Nadolski w księdze referatów, wydanej z okazji zjazdu naukowego ku czci Ignacego Krasickiego we Lwowie w 1936 roku¹⁵⁵.

Informacje o prasie warszawskiej w okresie Królestwa Kongresowego przyniosła monografia Marii Manteufflowej o Janie Kalasantym Szaniawskim¹⁵⁶.

W 1939 roku Mieczysława Romankówna wydała pracę o „Pszczółce

¹⁵¹ E. Słabęcka: *Dzieje „Gazety W. Ks. Poznańskiego“ w latach 1815—1865, z uwzględnieniem biografii redaktorów*, „Kronika Miasta Poznania“, 1935, s. 367—397. Też: *Stosunek „Gazety Wielkiego Księstwa Poznańskiego“ do powstania listopadowego i styczniowego*, tamże, 1937, s. 49—67.

¹⁵² Z. Kosidowski: *Z okresu złotego kultury Poznania*, „Tygodnik Literacki“ 1838—1845, Poznań 1938, ss. X, 261.

¹⁵³ J. Muszkowski: „Tygodnik Ilustrowany“ 1859—1934, „Tygodnik Ilustrowany“, 1934, nr 51/52, odb. Warszawa 1935, ss. 78, „Biblioteka Prasowa Polska“, nr 10. W wypadku tej pracy odstąpiono od zasady nieomawiania wydawnictw jubileuszowych z uwagi na próbę syntezy dziejów „Tygodnika“ podjętą przez autora. Ponadto wydawnictwa „Biblioteki Prasowej Polskiej“ roszczą sobie w pewnym stopniu pretensję do opracowań typu naukowego, o czym niżej.

¹⁵⁴ T. Grzebieniowski: *Dziennik angielski „The Times“ oraz jego stanowisko w sprawach polskich*, Warszawa 1935, ss. 21.

¹⁵⁵ B. Nadolski: *Lwowskie czasopiśmiennictwo literackie w XX wieku* [w:] *Zjazd naukowy imienia Ignacego Krasickiego. Księga referatów pod red. Ludwika Bernackiego*, Lwów 1936, s. 453—460.

¹⁵⁶ M. Manteufflowa: *J. K. Szaniawski — Ideologia i działalność 1815—1830*, Warszawa 1936, ss. 173.

Krakowskiej“, czasopiśmie literackim z lat 1819—1822¹⁵⁷. Analizę treści „Pszczółki“ przeprowadziła autorka na podstawie omawianego pisma i współczesnej mu prasy polskiej. Praca poprzedzona została obszernym wstępem, stanowiącym syntetyczny szkic o ówczesnej prasie krajowej.

Niezależnie od tych prac podejmowanych samodzielnie ukazywały się prace finansowane przez nieliczne instytucje, doceniające rozwój nowej gałęzi wiedzy historycznej.

W 1921 roku z inicjatywy Stanisława Jarkowskiego założone zostało wydawnictwo „Biblioteka Prasowa Polska“, przekazane w 1928 roku najbardziej ku temu powołanej instytucji: Towarzystwu Wyższej Szkoły Dziennikarskiej w Warszawie. W latach 1921—1939 ukazało się 12 zeszytów tego wydawnictwa pod redakcją Jarkowskiego. Większość z nich dotyczy zagadnień bibliograficzno-prasowych¹⁵⁸, tylko wspomniane już prace Muszkowskiego¹⁵⁹ i Grzebieniowskiego¹⁶⁰ oraz wydana tuż przed II wojną światową praca Jarkowskiego *La presse polonaise de la langue française dans les relations internationales de la Pologne*¹⁶¹ miały aspekt historyczny. Były to jednak wydawnictwa obliczone na dość szerokiego odbiorcę, nie zawsze spełniające wymogi publikacji naukowych.

Jarkowski sam osobiście utrzymywał kontakty z zagranicznymi placówkami prasoznawczymi. W roczniku z 1931 r. niemieckiego czasopisma „Zeitungswissenschaft“, organie berlińskiego instytutu prasoznawczego, opublikowany został artykuł Jarkowskiego *Zeitungsausschnitte als zeitungswissenschaftliches Quellenmaterial*¹⁶². Numer 8 tego czasopisma z 1937 roku poświęcony był wyłącznie pracy Jarkowskiego *Die*

¹⁵⁷ M. Romanówna: „Pszczółka Krakowska“ (1819—1822), Warszawa 1939, ss. 114.

¹⁵⁸ Podajemy według kolejności ukazywania się: nr 1) S. Lam: *O bibliografię polską. Kilka uwag i projektów*. nr 2) S. Jarkowski: *Prasa warszawska w latach 1917—18. Szkic bibliograficzno-statystyczny*. nr 3) K. Daszkiewicz i S. Jarkowski: *Bibliografia prac dotyczących prasy polskiej*. nr 6) S. Jarkowski: *Najstarsze pokolenie prasowe w Polsce — Notatki bibliograficzne*, 1929. nr 7) S. Jarkowski: *Najnowsza literatura o prasie i jej nauce w Polsce — notatki bibliograficzno-krytyczne*, 1930. nr 8) S. Jarkowski: *Prasa prasy — notatki bibliograficzno-historyczne*, 1932. nr 9) S. Jarkowski: *Zbiory prasy w Polsce*, 1932.

¹⁵⁹ J. Muszkowski — patrz przypis 153, „Biblioteka Prasowa Polska“, nr 10.

¹⁶⁰ T. Grzebieniowski; patrz przypis 154, „Biblioteka Prasowa Polska“, nr 11.

¹⁶¹ S. Jarkowski: *La presse polonaise de la langue française dans les relations internationales de la Pologne. Esquisse d'information, documentée par 60 planches*, Warszawa 1939, ss. 47, „Biblioteka Prasowa Polska“, nr 12.

¹⁶² Tenże: *Zeitungsausschnitte als zeitungswissenschaftliches Quellenmaterial*, „Zeitungswissenschaft“, 1931, nr 6. Artykuł ten został przedrukowany w 1934 r. w Olsztynie jako osobne wydanie.

polnische Presse in Vergangenheit und Gegenwart ¹⁶³. W 1939 roku w „Cahiers de la presse“, organie Instytutu Prasy przy Sorbonie w Paryżu, opublikowany został zarys Jarkowskiego o prasie polskiej w języku francuskim ¹⁶⁴.

Pomimo wielu nieściśłości, a niejednokrotnie bardzo subiektywnych ocen, wspomniane prace Jarkowskiego spełniały niewątpliwie rolę propagandową za granicą, w kraju przypominały o konieczności podjęcia analitycznych badań historycznoprasowych.

W 1938 roku nakładem Wyższej Szkoły Dziennikarskiej w Warszawie ukazała się praca Zofii Zaleskiej: *Czasopisma kobiece w Polsce* ¹⁶⁵. Jest to obszerna bibliografia zawierająca elementy opisowe poświęcone czasopiśmiennictwu kobiecemu w latach 1918—1937, przedstawiona w układzie chronologicznym. Praca uzupełniona jest uwagami historycznymi, poprzedzającymi poszczególne okresy rozwoju czasopiśmiennictwa, i opatrzona wykazem literatury pomocniczej przedmiotu (101 pozycji).

W tymże roku nakładem Polskiego Związku Wydawców Dzienników i Czasopism wydana została praca Leona Zieleniewskiego: „*Dekada*“ *pismo Legionów polskich w 1799 r.* ¹⁶⁶ „Dekada“ była pismem ideowo-politycznym, wydawanym w Mantui dla żołnierzy II Legii, pełniącej na początku 1799 roku służbę garnizonową w północnych Włoszech. „Dekada“ pisana była ręcznie przez jej redaktora Cypriana Godebskiego. Niewielkie to pismo, którego ukazały się prawdopodobnie tylko 4 numery, interesowało historyków od dawna, jakkolwiek marginesowo ¹⁶⁷. Z wielką szkodą dla podjętej pracy autor pominął zasoby archiwalne opierając swe dociekania wyłącznie na literaturze naukowej, wspomnieniach, literaturze pięknej oraz na zachowanych w Bibliotece Czartoryskich dwóch numerach pisma. Celem rozważań autora jest ustalenie ilości numerów, charakteru formalnego pisma (czy wszystkie numery

¹⁶³ Tenże: *Die polnische Presse in Vergangenheit und Gegenwart*, „Zeitungswissenschaft“, 1937, nr 8, s. 505—512.

¹⁶⁴ Patrz przypis 161, „Cahiers de la Presse“, 1939.

¹⁶⁵ Z. Zaleska: *Czasopisma kobiece w Polsce (materiały do historii czasopism 1818—1937)*, Warszawa 1938, ss. 263.

¹⁶⁶ L. Zieleniewski: „*Dekada*“, *pismo Legionów polskich w 1799 r.*, z przedmową Stefana Krzywoszewskiego, Wydawnictwo Polskiego Związku Wydawców Dzienników i Czasopism, t. 5, Warszawa 1938, ss. 20, 11 nłb.

¹⁶⁷ O „Dekadzie“ wspominali m.in. następujący autorzy: L. Chodźko: *Histoire de Legions Polonaises*, Paris 1829; K. W. Wójcicki: *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, Warszawa 1856; J. Kucharzewski: *Czasopiśmiennictwo polskie XIX wieku*, Warszawa 1911; Sz. Askenazy: *Napoleon a Polska*, Warszawa 1918; M. Kukiel: *Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej, 1795—1815*, Warszawa 1918.

pisane były ręcznie, czy też niektóre drukowano?), źródeł informacji i programu pisma.

Zagadnienia te starał się Zieleniewski rozwiązać drogą analizy porównawczej tekstów pisma oraz tekstów wspomnień i wzmianek historyków. Wobec braku kompletu „Dekady“, a tym bardziej wobec pominięcia źródeł archiwalnych, rozważania Zieleniewskiego uwieńczone zostały jedynie interesującymi hipotezami. Do pracy dołączono wyjątki tekstów „Dekady“ oraz odbicie fototypiczne pierwszej strony czwartego numeru.

Projekt utworzenia Instytutu Prasoznawczego nie został zrealizowany w Polsce w okresie międzywojennym. Natomiast w 1938 roku z inicjatywy Polskiego Związku Wydawców Dzienników i Czasopism, a w szczególności jego prezesa Stefana Krzywoszewskiego i dyrektora Stanisława Kauzika, powołano do życia Towarzystwo Wiedzy Prasowej. Nie zdążyło ono jednak rozwinąć szerzej zakrojonej działalności. Powstały cztery sekcje Towarzystwa. Sekcja Historyczna miała za zadanie zebranie i opracowanie materiałów do syntezy dziejów prasy polskiej. Plany te nie zostały zrealizowane.

Wkład do poznania dziejów prasy polskiej wniosły artykuły opublikowane w wydawnictwach naukowych partii politycznych działających w tym okresie.

Z obozu Narodowej Demokracji wyszła jedna tylko praca poświęcona historii czasopiśmiennictwa (o dziejach „Przeglądu Wszechpolskiego“) w opracowaniu Klaudiusza Hrabyka¹⁶⁸, a opublikowana w „Bibliotece Awangardy Państwa Polskiego“.

Jej podstawę źródłową stanowi tendencyjna analiza 10 roczników pisma. Założeniem pracy było wykazanie słuszności koncepcji politycznej Dmowskiego oraz określenie stosunku tej koncepcji do stanowiska „Przeglądu Wszechpolskiego“. Ten wzajemny stosunek określił autor na wstępie, gdy stwierdzał: „Rola »Przeglądu« w tworzeniu ideologii nacjonalistycznej nie jest tak szeroka, jak Dmowskiego. Idea jest zbyt jednolitym pojęciem, aby ją można było tworzyć przez społeczeństwo. Ideę zawsze wyprzedzają jednostki, które najpilniej odczuwają jej potrzebę, które są wcieleniem epoki. Dmowski był właśnie takim wcieleniem. »Przegląd« był symbolem tej epoki“ — i dalej: „Dmowski nie tworzył nacjonalizmu na podstawie »Przeglądu«. Ideologia jego powstała niezależnie obok »Przeglądu«. Ale to, co stworzył Dmowski, było syntezą walki w »Przeglądzie«, syntezą na wskroś oryginalną, tak że w nacjonalizmie nie możemy właściwie ustalić jego bezpośredniego

¹⁶⁸ K. H r a b y k: *Ideologia „Przeglądu Wszechpolskiego“ (1895—1905)*, „Biblioteka Awangardy“, t. 9, Poznań 1937, ss. 182.

wplywu“¹⁶⁹. Po tym stwierdzeniu następowała dopiero analiza „Przeglądu“ pod kątem jego stosunku do takich zagadnień, jak tradycja, naród, etyka narodowa, demokratyzm, katolicyzm, walka klas, socjalizm. Analiza została dokonana metodą wyrwanych cytatów. W przypisach Hrabyk podał z reguły tylko rok i numer „Przeglądu“, pomijając autora i tytuł artykułu. Charakterystyczne jest, że przez artykuł przewijają się tylko trzy nazwiska autorów „Przeglądu“, Dmowskiego, Popławskiego i Balickiego. O historii samego pisma brak informacji.

Poważniejszy wkład do badań nad historią prasy wniosły artykuły opublikowane w czasopiśmie PPS: „Niepodległości“, ukazującej się od 1931 roku, „Kronice Ruchu Rewolucyjnego“, wychodzącej od 1935 r.

Większość materiałów zawartych w zeszytach „Niepodległości“, dotyczących historii prasy socjalistycznej, to wspomnienia¹⁷⁰ i opracowane dokumenty¹⁷¹. Na trudności w badaniu przeszłości prasy nielegalnej oraz na konieczność kompletowania numerów tych czasopism wskazał redaktor pisma Leon Wasilewski w *Przyczynku do dziejów prasy nielegalnej*¹⁷². Pierwszym opracowaniem historycznoprasowym zamieszczonym w tym piśmie miał być artykuł Władysława Pobóg-Malinowskiego: „Gmina“ i jej redaktor¹⁷³. Przedmiotem artykułu stał się jednak redaktor pisma Józef Tokarzewicz-Hodi. Obszerny jego życiorys został zaopatrzony kilkoma wzmiankami o piśmie. Luke tę miał zapewne wypełnić drugi artykuł tegoż autora, omawiający ideologię „Gmi-

¹⁶⁹ Jw., s. 17. Recenzję tej pracy zamieściła Wanda Kiedrzyńska w czasopiśmie „Niepodległość“, t. 17, z. 3, s. 469—472.

¹⁷⁰ Podajemy wg kolejności ukazywania się: a) *Program niepodległościowy „Pobudki“*, „Niepodległość“, t. 2, 1933, z. 2, s. 352—354. b) *Listy J. Piłsudskiego, opracowane i w przypisy zaopatrzone przez Władysława Pobóg-Malinowskiego i Leona Wasilewskiego*. 1) *Do Redakcji „Przedświtu“ w Londynie*, Wilno 15 (3) II (1893), „Niepodległość“, t. 12, 1935, s. 137—139; 2) *Do Redakcji „Przedświtu“ w Londynie (pierwsza połowa lipca 1893)*, „Niepodległość“, t. 12, 1935, z. 1, s. 139—140. c) W. Karbowski: *Historia kolportażu bibuły 1906 r. w świetle procesu przed Sądem Warszawską Izbą Sądową*, „Niepodległość“, t. 18, 1938, z. 3, s. 454.

¹⁷¹ Podajemy według kolejności ukazywania się: a) K. Pietkiewicz: *Mojżesz Łurie i „Raboczeje Znamia“*, „Niepodległość“, t. 6, 1932, z. 1, s. 26—40. b) A. Burkot: *Łódzka drukarnia PPS w latach 1905—1907*, „Niepodległość“, t. 8, 1933, z. 2, s. 290—295. c) A. Prutał: [Szczerba]: *Drukarnia konspiracyjna w Łodzi w okresie okupacji niemieckiej (VI 1916—VII 1918)*, „Niepodległość“, t. 10, 1934, z. 3, s. 404—430. d) S. Thugutt: *Z dziejów tajnej prasy w Warszawie (1914—1918)*, „Niepodległość“, t. 12, 1935, z. 3, s. 418—429. e) J. Krzesławski: *Nielegalne pismo szkolne (Z dziejów walk o szkołę polską podczas okupacji)*, „Niepodległość“, t. 12, 1936, z. 2, s. 292—296.

¹⁷² L. Wasilewski: *Przyczynek do dziejów prasy nielegalnej*, „Niepodległość“, t. 12, 1935, z. 2, s. 266—297.

¹⁷³ W. Pobóg-Malinowski: „Gmina“ i jej redaktor, „Niepodległość“, t. 4, 1931, z. 1, s. 20—43, z. 2, s. 193—211.

ny“¹⁷⁴. Obszerne cytaty z pisma obrazują jednak stanowisko „Gminy“ w poszczególnych sprawach, a nie jej program polityczny. Artykuł Józefa Żmigrodzkiego poświęcony „Niepodległości“¹⁷⁵ emigracyjnej omawiał program tego pisma na tle całokształtu ówczesnego czasopiśmiennictwa emigracyjnego.

W 1938 roku zamieściła „Niepodległość“ artykuł Żanny Kormanowej o „Tygodniku Powszechnym“, organie Związku Robotników Polskich¹⁷⁶. Artykuł ten, podobnie jak i druga rozprawa tej autorki o czasopiśmie „Proletariat“, zamieszczona w „Kronice Ruchu Rewolucyjnego“¹⁷⁷, powstały na marginesie *Materiałów do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich*, opracowanych przez Kormanową, a wydanych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego¹⁷⁸.

Autorzy tych artykułów sięgnęli do zbiorów archiwalnych. Pobóg-Malinowski i Józef Żmigrodzki korzystali ze zbiorów raperswilekich, Kormanowa oparła swe rozważania na materiałach pochodzących z Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego, analizie pism i wspomnieniach.

Artykuły Kormanowej dawały wszechstronną analizę prasy, określały miejsce prasy socjalistycznej końca XIX wieku w rozwoju całokształtu czasopiśmiennictwa polskiego tego okresu.

Jak widać, dopiero lata poprzedzające wybuch drugiej wojny światowej przyniosły poważniejsze zainteresowanie badaniami historyczno-prasowymi. Charakterystyczne jest, że żadna z przedstawionych tu prac, z wyjątkiem opracowań autorów niemieckich¹⁷⁹, nie wyszła ze środo-

¹⁷⁴ Tenże: *Ideologia „Gminy“*, „Niepodległość“, t. 5, 1931, z. 1, s. 1—26.

¹⁷⁵ J. Żmigrodzki: *Program polityczny i społeczny emigracyjnej „Niepodległości“*, „Niepodległość“, t. 10, 1934, z. 2, s. 161—179.

¹⁷⁶ Ż. Korman: „*Tygodnik Powszechny*“, „Niepodległość“, t. 17, 1933, z. 2, s. 161—176.

W czasopiśmie tym ukazały się ponadto dwa artykuły dotyczące drukarni „Robotnika“: a) W. Pobóg-Malinowski: *Z dziejów nielegalnej drukarni „Robotnika“*, „Niepodległość“, t. 6, 1932, z. 1, s. 150—155. b) W. Lipiński: *Drukarnia „Robotnika“ w Lipniskach*, „Niepodległość“, t. 5, 1932, z. 2, s. 357—362.

¹⁷⁷ Ż. Korman: „*Proletariat*“, „Kronika ruchu rewolucyjnego w Polsce“, 1936, nr 2, s. 88—99, nr 3—4, s. 129—145.

¹⁷⁸ Ż. Kormanowa: *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich w latach 1866—1918*, wyd. I, Warszawa 1935, ss. XVIII, 347, 2 nłb.; wyd. II, Warszawa 1949, ss. XXII, 2 nłb., 342, 2 nłb. Rec. I wydania: L. Wasilewski, „Niepodległość“, t. 12, 1935, z. 2, s. 319.

¹⁷⁹ Patrz praca Bernatta, przygotowana w latach 1924—1925 na uniwersytecie berlińskim (przypis 123), i praca Waltera Günzela: *Die nationale Arbeit der polnischen Presse in Westpreussen und Polen zur Zeit der Kanzlerschaft Bülow, 1900—1909*, Łódź b. r. w. [1933], ss. 69, 3 nłb., przygotowywana na Uniwersytecie Lipskim.

wiska uniwersyteckiego. Pomimo na pozór dużej liczby tytułów opracowań historycznoprasowych w Polsce, w omawianym okresie trzeba stwierdzić brak zainteresowania dla tej dziedziny wiedzy historycznej. Powstałe w końcu dwudziestolecia Towarzystwo Wiedzy Prasowej stawiało sobie przede wszystkim cele praktyczne, rozwój szkolnictwa dziennikarskiego i doskonalenie zawodu dziennikarskiego. Zagadnienia historycznoprasowe umieszczano na ostatnim miejscu.

Niewątpliwym dorobkiem dwudziestolecia w zakresie badań historycznoprasowych było powstanie bibliografii specjalistycznych. Bibliografia Zielińskiego *Czasopiśmiennictwo polskie za granicą* jest dziś niezastąpionym źródłem do poznania tego zagadnienia. Bibliografia Kormanowej, dotycząca druków socjalistycznych, jest dziś, pomimo pewnych niedokładności, podstawowym zbiorem informacji o historii postępowej prasy polskiej w okresie 1866—1918. Nie sposób też pominąć prac Jarkowskiego. Obok jego zasług organizacyjnych w zakresie krzewienia wiedzy prasowej i rozwoju ruchu prasoznawczego w Polsce, jego badania historycznoprasowe z różnych dziedzin czasopiśmiennictwa, ogłoszone najczęściej w formie broszur, są dla dzisiejszego badacza pierwszorzędym materiałem do dalszych studiów. W ocenie dzisiejszego badacza prace Jarkowskiego są niesłychanie powierzchowne, pełne nieścisłości. Są one jednak najłatwiej dostępnym zestawem bibliograficznym polskich czasopism wojskowych, rolniczych i innych.

W okresie dwudziestolecia zrozumiano także, że prasa jest pierwszorzędym źródłem historycznym. Pod tym względem na uwagę zasługuje przede wszystkim artykuł Eugeniusza Ajnenkiela o społeczeństwie Królestwa Polskiego w 1912 roku, opracowany niemal wyłącznie na podstawie ówczesnej prasy warszawskiej¹⁸⁰.

W badaniach historycznoprasowych tego okresu obserwujemy zwrot ku opracowaniom analitycznym wybranych zagadnień prasowych i poszczególnych gazet, a tym samym odejście od opracowań syntetycznych. Nie zasługują bowiem na to miano: praca Jarkowskiego *Die polnische Presse in Vergangenheit und Gegenwart*¹⁸¹, obszerny wstęp historyczny do podręcznika dziennikarstwa Zbigniewa Hanusza¹⁸², ani artykuł Władysława Żeleńskiego, opracowany jeszcze przed wojną, a wydrukowany w zbiorowym wydawnictwie emigracyjnym „La Pologne“¹⁸³.

¹⁸⁰ E. Ajnenkiel: *Życie polityczne Warszawy w 1912 roku*. „Kronika ruchu rewolucyjnego“, 1938, nr 1 (13), s. 1—14; nr 2 (14), s. 65—84.

¹⁸¹ Patrz przypis 163.

¹⁸² T. Z. Hanusz: *ABC dziennikarstwa dzisiejszego*, Warszawa 1935, ss. 168; wyd. II: *Dziennikarstwo*, Warszawa 1947, ss. 182.

¹⁸³ W. Żeleński: *La presse [w wyd.:] La Pologne*, Neuchâtel-Genève (1947), vol. 3: *Vie intellectuelle et artistique*, s. 737—743.

Badania przeszłości prasy rozwijały się więc równolegle do innych dyscyplin wiedzy humanistycznej. Pierwsze jej opracowania zbiegają się w Polsce niemal z początkami badań historii politycznej, z początkami badań historii piśmiennictwa polskiego.

W rozwoju badań historii czasopiśmiennictwa w Polsce w latach 1814—1939 można wyodrębnić trzy okresy: okres pierwszy (1814—1870) to „zbieractwo bibliograficzne“. Prace autorów tego okresu zmierzały przede wszystkim do odnalezienia i zarejestrowania tytułów prasy ukazującej się w przeszłości. Obok publicystów, historyków literatury największe zasługi położył tu bez wątpienia Karol Estreicher. Okres drugi (1870—1918) — to lata pierwszych syntez historii dziennikarstwa polskiego (Czarnowski, Chmielowski, Gorski), lata pierwszych badań analitycznych (prace Kraushara i Gąsiorowskiej, Drewnowskiego). Były to lata, w których zapoczątkowano bieżącą rejestrację czasopism (prace Jarkowskiego i Opałka). Prace tego okresu cechuje wprowadzenie źródeł archiwalnych do badań historycznoprasowych. Okres trzeci (1918—1939) to zdecydowany zwrot ku pracom analitycznym (prace Bara, Turowskiej, Romankówny, Poboga-Malinowskiego i Kormanowej) i bibliograficznym. W odróżnieniu od bibliografii powstałych w ubiegłym stuleciu są to opracowania specjalistyczne, poświęcone jednej gałęzi czasopiśmiennictwa (bibliografie Kormanowej, Zielińskiego i Zaleskiej).

Zasadniczą cechą opracowań historycznoprasowych omówionego okresu jest ich aktualność. Autorzy opracowań historycznoprasowych na ogół doprowadzają badania do czasów sobie współczesnych. A jeśli nawet odstępują od tej zasady, to prace ich są związane tematycznie z chwilą bieżącą (Gąsiorowska, Gutkowski — prace o cenzurze).

W okresie od 1814—1939 r. wiedza o przeszłości prasy nie stała się jednak samodzielną nauką historyczną, pomimo dość znacznej liczby tytułów opracowań historycznoprasowych.

Historią prasy zajmowali się badacze wielu specjalności, ale zawsze na marginesie innych, zasadniczych zainteresowań. Nawet St. Jarkowski, który całe życie poświęcił studiom, badaniom i organizacji instytucji prasoznawczych, był przede wszystkim pedagogiem i dziennikarzem.

Pomimo daleko posuniętej specjalizacji w dziedzinie nauk historycznych, jaka zaistniała w początkach XX wieku, historia prasy nie zdołała wyodrębnić się w samodzielną gałąź wiedzy historycznej, nie zdołała wykształcić własnych metod badawczych.

Pewne zmiany w tej dziedzinie przyniósł dopiero rozwój nauk historycznych w Polsce po drugiej wojnie światowej.